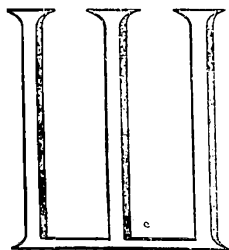

ГАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ БАДИИЙ АДАБИЁТ НАШРИЯТИ

Тошкент — 1969

УМАРАЛИ НОРМАТОВ

УХРАТ

АДАБИЙ ПОРТРЕТ

8Уз
Н79

Норматов Умарали.

Шуҳрат. Адабий портрет. Т., Фафур Гулом компания ба-
дий адабиёт нашриёти, 1969.

120 бет. Тиражи 5000.

1. Шуҳрат, унинг ҳақида.

Норматов У. Шуҳрат. Литературный портрет.

Индекс 9—1—2

8Уз

ПАРВОЗ

Йилларнинг йигини умр саналмас,
Инсонга наф теккан кунинг умрдир

* * *

Инсонга берилган заковат, юрак
Инсонга хизматда бўлмоғи керак.

Бургут парвозини кузатганмисиз? У улкан ва учқур қанотларини эркин ёзиб, само бўйлаб олис уфқлар томон мағрур учиб боради, туманларни ҳам, булутларни ҳам, довулларни ҳам писанд қилмайди, ҳар доим шиддат билан дадил олға интилади...

Шуҳратнинг ҳаёти ва ижодини бургут парвозига қиёс қилиш мумкин. Шуҳрат элликка кирди, унинг илк шеъри босилиб чиққанига ўттиз йилдан ошди. У унчалик силлиқ бўлмаган ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтди. Шуҳрат тарихда буюк ўзгаришлар рўй бераётган, янги ҳаёт қуриш учун кескин кураш кетаётган бир шароитда дунёга келди, Октябрь инқилоби неъматларидан баҳраманд бўлиб вояга етди. Эндигина олий ўқув юртини тугатиб, ҳаётга йўланма олган, бадий ижодга майл бериб шеър машқ қилиб юрган пайтда эл бошига катта кулфат тушди, фашистлар Германияси Ватанимизга ҳужум бошлади. Навқирон шоир шеър машқини вақтинча тўхтатди, бостирмоқчи бўлган тўнғич тўплами ҳам аллақаерларда қолиб кетди, зудлик билан чопонини шинелга, қаламини эса қуролга алмаштирди. У аввал оддий жангчи, сўнг

командир бўлиб уруш майдонларида жанг қилди, бир неча бор ярадор бўлди, соғайиб яна майдонга тушди. Тўрт йиллик оғир кураш буюк фар билан тугади. Шуҳрат ҳам тенгдошлар қатори тинч ижодий меҳнат қучоғига қайтди. Яна қўлига қалам олиб, шеър машқини дават эттирди. «Ҳаёт нафаси» (1948 йил), «Қардошлар» (1949 йил) шеърлар тўпламини нашр қилди, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Рустам Бобоевнинг ҳаётини акс эттирган «Рустам», янги ерларни ўзлаштирган комсомол-ёшлар ҳаётида «Оила» очерк-қиссаларини яратди, урушда қўлган-кечирганларини ҳикоя қилувчи «Шинелли йиллар» романини ёзишга киришди. Бу йиллар Шуҳратга чинакам шуҳрат келтирган йиллар бўлди, унинг таланти, асосан, мана шундай йилларда тобланиб, ижодий маҳорати шу йилларда баалоғатга етди. Ҳаммадан бурун у эл орасида лирик шоир сифатида танилди, шу йиллар ичида босилиб чиққан «Сенинг севгинг», «Сенининг шаънингизга», «Ишқингда ёниб» китоблари шеър ихлосмандлари орасида қизиқиш уйғотди. Шоир поэзиямизда шеърый туркумлар ва баллада жанри ривожига катта ҳисса қўшди. «Кавказ дафтари», «Шинелли йиллар дафтари», «Дунай соҳиллари», «Бухоро», «Қиз табассуми туркумларини яратди, «Бизнинг кўча», «Балладалар», «Мангулик», «Буюк муҳаббат» баллада тўпламларини нашр эттирди. Унинг «Кавказ дафтари» цикли шеъриятимизда муҳим воқеа бўлди. Айни вақтда у шеърый таржималар билан ҳам шуғулланди. Гейне, Пушкин, Лермонтов, Л. Украинка, Исакия, Беллурий шеърларини ўзбек тилига муваффақият билан таржималар қилди. Қорақалпоқ шоирлари И. Юсуповнинг

«Олтин қиргоқ», Х. Турумбестовнинг «Қардош саломи» тўпламлари, «Вьетнам шоирлари», япон шоирларининг «Хиросима фарёди» китоблари Шухрат таржимасида босилиб чиқди.

Шухрат «шеърятга сигмай кетиб» прозага ҳам қўл ура бошлади, кичкинтойларга аталган бир қатор повеллалар ижод этди. «Балоғат» номли ҳикоялар тўпамини бостирди, урушдан кейин ёзишга киришган «Шинелли йиллар» устидаги ишни охирига етказди. «Олтин зангламас» ва «Жаннат қидирганлар» романларини яратди.

Ун йилдан ошиқроқ муддат ичида уч роман, ўнлаб ҳикоя, бир неча шеърый тўпам, қанчадан-қанча таржималар ижод этиш — бундай ижодий шижоатни чиндан ҳам бургут парвозига қиёс қилгуликдир. Шухратнинг ижодий парвози фақатсон кетидан қувиш бўлмай, сифат учун кураш, маҳорат чўққиларини эгаллаш учун дадил интилиш бўлди.

ТУЙҒУЛАР ЖИЛОСИ

Чиндан ҳам ўсмирмас, ўрта ёшдаман,
Элликнинг эшигини қоқиб турибман.

Шоирлар саналса кўзу қошдаман,
Ҳисобга тер тўкиб ҳалол кирибман.

Шуҳрат гарчи, прозада сербарака ижод этаётган, романнависликда муваффақият қозонаётган бўлса-да, аввало у — шоир, у ижодда шоир бўлиб туғилган эди, ҳамон шоирлигича қоляпти. Шуҳрат шахсияти, Шуҳрат талантининг қирралари ҳаммадан бурун шеъриятида намоён бўляпти.

Ҳозирги давр шеъриятини катта оркестрга ўхшатиш мумкин. Шу оркестрда Шуҳрат созининг овози алоҳида жило билан ажралиб туради. Шуҳрат шеъриятда ўз услуби, ўз ритмикаси, поэтик мулоҳазасига эга бўлган шоир. Шуҳрат шеърларида унинг такрорланмас лирик қаҳрамон савлат тўкиб кўриниб туради.

Шуҳрат шеъриятда бунга бирданига эришган эмас. Кўп йиллик изланиш, ўрганиш, ижодий меҳнат туфайлигина бу даражага кўтарилди. Ижодининг дастлабки даврида у қалб куйини созга соломмай гаранг бўлар, кўпинча овозини бошқаларникига мослаб созлаб юборар эди. Шоир шеъриятда ҳали ўзини кўрсатишга тортинар, гоҳ пассив кузатувчи бўлиб бошқалардан эшитганларини куйга солар («Кичик саргузашт»), гоҳ бошқа шахс ролига кириб дил изҳор

этар («Боқ, қандай чаман»), гоҳ ўтмишдан эр-так сўзлашга тушар («Меҳрол») эди. Эҳтимола бунга ҳаётий тажрибанинг камлиги, шоир шахсиятининг тўла шаклланиб етмаганлиги ҳам сабаб бўлгандир.

Йиллар ўтди, шоир кўп ерларни кезди, кўп нарсани кўрди, бой ҳаётий тажриба орттирди, айнаи вақтда шоирда поэтик дид ҳам шаклланди. Энди у шеъриятда ўзлигини намоён эта бошлади, «ўзи ва замонаси»ни, ўз ҳаётини, кўрган-кечирганларини куйга сола бошлади, маъсуд кечган шўҳ болалик, мактаб, серташвиш ёшлик, севги, илк бўса, қонли жанг, оғир жудолик, тенгсиз мардлик, буюк зафар, уруш туфайли танда қолган жароҳат, сочга оралаган оқ тола, тинч ижодий меҳнат, олис сафарлар, хилма-хил таассуротлар—буларнинг барчаси унинг шеърларига кириб келди. Талай шеърлар шоир биографиясининг бир бўлаги. «Шинелли йиллар дафтари» шоирнинг урушда кечирганларидан хотира, «Кавказ дафтари» Кавказга қилинган сафар таассуротларининг маҳсули, «Дунай соҳиллари» Дунай бўйлаб кезишда туғилган ўй-туйғулар самараси. Ўз ҳаётини, кўрган-кечирганларини куйлаш, ўзлигини дадил намоёиш этиш шоир шеъриятига такрорланмас хусусият, алоҳида самимият бахш этган.

Шоир ўз ҳаётига оид фактларни, кўрган-кечирганларини шунчаки қайд этиб қўя қолмайди, уларни қалб призмасидан ўтказиб ўзига хос тарзда беради. Шухрат ҳақиқий маънода лирик қалб эгаси. Бу қалбнинг ўзига хос томони шундаки, у ёниқ, ҳаётга, гўзалликка ниҳоятда ташна қалб, бир оз мағрур, тезкор, аммо ниҳоятда саҳий, дилкаш, покиза қалб, у ичидагини сир

тутолмайди, ичида гап сақлолмайди, дилидаги-
ларнинг ҳаммаси тилда. Ўзи айтганидай;

Не чора! Шоирнинг қалби шеърида,
Шеърида сир сақлаб ёлгон айтмайди.
Шеърида айтгани, ҳатто гўрида
Турғизиб сўрсанг ҳам асло қайтмайди.

Ҳис-туйғулар жўлоси: меҳр билан қаҳр ҳам,
севинч билан ғам ҳам—барчаси унинг қалбида
ҳар доим ўталашган ҳолда намоён бўлади. Шух-
рат шеърларида ҳаёт фактлари ана шундай қалб
торига урилиб акс садо беради, шоир шеърлари-
да фалсафа шундай қалб призмасидан оқиб чи-
қади. Бу нарса ҳам шоир шеъриятига такрорлан-
мас оҳанг, алоҳида ранг бағишлайди. Шухрат
шеъриятининг кучли ва заиф томонларини ана
шу қалбнинг ўзига хос томонлари билан изоҳ-
лаш жоиздир.

Шоирда ҳаётга меҳр, ҳаётдан лаззатланиш,
ҳаётдан миннатдорлик, ўз ҳаёти билан фахрла-
ниш ҳисси ниҳоятда кучли. Шунинг учун ҳам
унинг нигоҳи биринчи галда ҳаётнинг поэтик
томонларига тушади, у ҳаммага ҳам кўриш муяс-
сар бўлавермайдиган оддий ҳодисаларнинг гў-
зал қирраларини кўра олади, шоир қалами тек-
канда жўнгина туюлган нарса-ҳодисалар ҳам гў-
заллашиб кетади. Лирик қаҳрамон болалигини—
тупроққа беланиб боғ кўчада ҳаммопиш ўйнаган
чоғларини, нонини ариқда оқизоқ қилиб еган
йилларини, муҳаббатдан маст бўлиб юрган
кунларини эслар экан, қалби завқ-шавққа тўлиб
кетади, ҳозирги кунини эслаганда лаззатлар оғу-
шида гарқ бўлиб қолади. Ҳалол меҳнати туфай-
ли эл орасида топган обрў-эътибори тотув оила-

си, халқи, она юрти билан чексиз фахрланади
Лирик қаҳрамон нуқул ҳаётдаги қувончли ҳо-
саларни эмас, баъзан нохуш дамларни ҳам хо-
тирлайди. Шуниси характерлики, нохуш ҳодиса-
лар хотираси ҳам фахр, ифтихор ҳисси билан йўғ-
рилган, улар оҳ-воҳлардан, нолишлардан, алам-
лардан тамоман холи.

«Мерос» шеърида шоир ота ўлими ҳақида
гапиради. Ота ўлими туфайли лирик қаҳрамон
қайғуради, йиғлайди, аммо ота қолдирган ме-
рос — уй тўрида осиглиқ қилич уни овунтиради.
Бу шунчаки оддий буюм, оддий мерос эмас, ота
уни кўтариб жангларга кирган, Октябрь ғалаба-
ларини мудофаа этган, бу лирик қаҳрамонда
ифтихор ҳиссини уйғотади:

Мерос бўлиб менга отамдан
Уй тўрида шу қилич қолди.
Ҳам шу қилич қўлга киритган
Бахту давлат ва севинч қолди.

Лирик қаҳрамоннинг ёшлиги оғир йилларда
кечган, шоир у кунлар даҳшатини асло унута ол-
майди:

Эсимдадир тунда бедор
Разведкада юрганим.
Эсимдадир кунда беш бор
Атакага кирганим.
Дўст йиқилса, қуролини
Олиб олға чопардик.
Атакадан қайтиб келиб
Сўнгра кўзин ёпардик.
Қонли эди у кунларнинг
Кундузи ҳам, туни ҳам.

Жанг, курашга ундар әди
Қўшиғи ҳам, уни ҳам.

Шоир бундай оғир кечмиш учун сира афсусланмайди. Автор бошқа бир асари «Ёшлигим ҳақида» шеърида ёзади:

Ёшлигим қўмсайман мен ҳам ва лекин
Кўзда ёш билинмас қувониб албат
Ёшлигим ўтаган муқаддас бурчин
Мамлакат бошига тушганда кулфат.

Бу фикр шоирнинг «Таъна қилма» шеърида яна ҳам ёрқин ифода этилган. Шоир «Сочинг оқ» деган таъна эшитади, у бу таънага жавоб беради. О. Шарафуддинов таъкидлаганидек*, унинг жавоби ғоят камтарона, айни чоқда унда ҳаёти-ни беҳуда ўтказмаган, аксинча, халқига, юртига бахш этган, Ватан учун жанг қилган одамнинг ифтихори бор. Мана шу ифтихор ҳисси олдида таъналар шарафга айланади, аввал хунук туюлган бошдаги оқ толалар бирдан кўркамлашиб кетади:

Тўғри, сочим оппоқ қорсифат,
Ҳар толаси жанглардан ёдгор.
Эл бошига тушганда кулфат
Қилич тутдик қўлларга такрор.
Жанг чоғлари хилма-хил, эркам,
Оқ туширар ҳолатлари бор.
Сочимда қиш, кўнглимда баҳор
Шунинг ўзи қандайин кўркам.

* О. Шарафуддинов, Яқун ва дебоҳа, «Шарҳ юлдузи», 1962, № 2, 132-бет.

Шухрат севги куйчиси. У муҳаббат ҳақида кўп ёзади, муҳаббатни ёниб куйлайди. Ҳаётга меҳр, ҳаётдан лаззатланиш ҳисси унинг муҳаббат ҳақидаги шеърларида айниқса ёрқин сезилади. Муҳаббат ҳақидаги шеърларида ҳам хилма-хил ҳолатлар — қувончли ва қайғули дақиқалар тилга олинади, аммо улар ҳам «оҳ-воҳлар», нола-фигонлардан холи. Шухратнинг лирик қаҳрамони аксар ҳолларда севгидан бахтиёр бўлган, бахт нашидасини туйган шахс тарзида кўрилади.

Мана, шоирнинг «Умр йўлдошимга» шеъри. Бу шеърни Шухрат севги лирикасининг синтези дейиш мумкин. Унда лирик қаҳрамоннинг севги олами, тарихи, фалсафаси жуда яхши ифода этилган. Унинг қолган барча севги сатрлари гўё шу муҳаббат оламининг айрим бўлакларини ташкил этади. Шеър шундай бошланади:

Ёшлигим тонгида сени учратдим,
Шу дедим, кўксимда ёруғ юлдузим.
Умримни гул каби қўлингга тутдим,
Эй умр йўлдошим, қуралай кўзим!

Муҳаббат тарихининг ибтидоси нақадар чиройли битилган, қўлланилган ташбеҳлар жойини топган, унда тонг майинлиги, кўк тиниқлиги, юлдуз ёруғлиги, гул нафислиги мужассам.

Кейинги мисраларда гап оҳанги ўзгаради, майинлик ўрнини жиддий бир ритмика эгаллайди, ташбеҳлар ҳам жиддийлашади, шоир севги изтироблари, «катта йўлга чиқиб олгунча» босиб ўтилган сўқмоқлар, юлдузсиз қора кечалар ҳақида гапиреди, одатдагидек изтироблар тасвири нола-фигонлардан йироқ, лирик қаҳрамоннинг

майин, лекин мағрур қалби шу ерда ҳам ўзини кўрсатади. Шоир оғир дамлар хотирасидан кейиноқ: «Барига ишонч-ла боқа олдинг тик!» деган мағрур мисрани илова қилиб қўяди. Бу мағрур мисра лирик қаҳрамоннинг мамнунлик, ифтихор туйғуларини тараннум этувчи жўшқин сатрларига уланиб кетади:

Энди-чи, уч ўғил фарзандимиз бор.
Сен — она, мен — ота бахтиёр, мағрур.
Умримнинг тонгидан бўлиб миннатдор
Истиқбол уфқига боқаман масрур!

Шеърда ошиқ қалбининг туғёни шу қадар жўшқинки, уни «жиловлаб олиш» ҳам анча мушкул, бундай пайтда «қуюқшондан чиқиб кетиш», шеърни ҳаётийликдан маҳрум этиб қўйиш ҳам ҳеч гап эмас. Аммо автор шундай «қалтис пайт» да ўзини тута олади, шоир туйғулари қанчалик жўшқин, юксак бўлмасин айни вақтда улар ниҳоятда оддий, ҳаётий.

Гар биров севгидан савол сўрсайди,
Номингни такрорлаб «шу бахтим» дердим.
Мабодо яна бир умр кўрсайдим
Инонки, шунда ҳам сени севардим!

Шеърда ошиқ қалбининг туғёни ана шундай содда, самимий мисралар билан якунланади.

Шуни ҳам айтиш керакки, Шухрат шеърларида бир эмас, бир неча севги қиссалари бор. Чунончи, севгида бахтиёр бўлган, висол лаззатидан туйган вафодор ошиқнинг қувонч ва ифтихорини куйловчи талай шеърлар билан баробар фироқ алангасида куйган қалбнинг изтиробларини изҳор этувчи асарлари ҳам бор. Булар

ҳам шоир «мен»и, лирик қаҳрамон қалби орқали берилади. «Қалбимни қайтар ўзимга», «Илк севгининг яраси», «Бешафқат тақдир» шеърларида шундай. Гарчи бу аччиқ севги қиссалари шоир «мен»и орқали берилган бўлса ҳам, улар китобхонда ажабланиш туғдирмайди, негаки, улар лирик қаҳрамоннинг, яъни бир шахснинг эмас, алоҳида-алоҳида шахсларнинг қисмати каби туюлаверади, зотан, лирикадаги «мен» ҳар доим ҳам шоир шахсига тенг келавермайди, умуман адабиётда бўлгани каби шоир «мен»и учун ҳам шартлилик ёт эмас.

Шоир лириканинг ана шу шартлилик усулини туркум шеърларида ҳам қўллашга ҳаракат қилади, афсуски, бу усул бу ерда ўзини дуруст оқлай олмаган. Шоирнинг туркумлари алоҳида мустақил шеърлардан ташкил топса ҳам, уларнинг ҳар бири умумий сюжет қурилишига эга, уларни ўзига хос саргузашт поэма деб аташ мумкин. Улардаги воқеани шундай таърифласа бўлади: лирик қаҳрамон сафарга отланади, қаҳрамоннинг севикли ёри кўзда ёши билан уни кузатиб қолади, қаҳрамон ёр кўнглини кўтаради, меҳри, садоқатини изҳор этади, сўнгра сафар саргузаштлари таассуротларини изҳор этишга киришади, қаҳрамон йўл-йўлакай ёрини, диёрини ҳам эслаб туради, ниҳоят зўр соғинч билан юртига, ёри қошига қайтади, туркумларнинг ҳар бири висол мадҳи билан хотималанади.

Кўринадики, туркумлар поэтик яхлитликка эга, демак улардаги воқеалар ягона шахснинг саргузаштлари сифатида тасаввур этилади, лирик қаҳрамон ягона шахс тарзида кўринади. Бундай пайтда шоирдан эҳтиёткорлик талаб этилади. Модомики, воқеалар биргина лирик қаҳ-

рамоннинг саргузаштлари асосига қурилган экан, автор лирик қаҳрамон характеридаги табиғий олиши ва характер мантиқига изчил риёзиётиши зарур, бунда мантиқий изчиллик саломатликлари билан ҳам дарҳол билинади. Шуҳрат туркумларида шундай бўлган.

Шоир лирик қаҳрамон характеридаги иккинчи моментни алоҳида таъкидлайди, уни ҳам граждонини, ҳам ошиқ сифатида талқин этади. Қаҳрамон характеридаги биринчи сифат тасвири изчил лирик қаҳрамон ҳамма ерда ҳар қандай шароитда ҳам оташин ватанпарвар тарзида гавдаланади. У ҳодисаларга онгли, маданиятли совет кишисининг нигоҳи билан назар ташлайди, ҳодисаларни изчил партиявий позицияда туриб баҳолайди. Лирик қаҳрамон характеридаги иккинчи сифат тасвирига келганда эса, бундай деб бўлмайди, бунда мантиқий изчилликка етарлиқ риёзиётиш этилмайди. Чунончи, «Шинелли йиллар дафтари»да лирик қаҳрамон садоқатли, вафодор ошиқ бўлиб кўринади, шоир ундаги бу сифатни қайта-қайта таъкидлайди, ўттиз олти шеърнинг ўн иккитасини бевосита қаҳрамондаги шу туйғу тасвирига бағишлайди. Булардан ташқари, туркумда «Шинелли жонон» деган яна бир шеър бор. Мустақил ҳолда у аломат асар. Унда аччиқ бир севги қиссаси берилган. Лирик қаҳрамон жангу жадал авж олган кунларда шинелли бир жононни учратади, улар орасида ҳеч қанақа илтифотларсиз ниҳоятда самимий муҳаббат туғилади, аммо лирик қаҳрамон жанг пайтида уни изсиз йўқотади, орадан йиллар ўтади, ошиқ қалби ҳамон ўша маъшуқа ёди билан ёнади, кечаю-кундуз висол умиди билан нафас олади... Бу қиссанинг туркумга киритилиши, унинг ли-

рик қаҳрамон саргузаштининг бир бўлаги каби
берилиши, лирик қаҳрамон характери мантиқи-
га оз бўлса-да путур етказган.

«Кавказ дафтари» билан «Дунай соҳиллари»-
да бу камчилик яна ҳам чуқурлашган. Бу икки
туркумда ҳам одатдагидек, лирик қаҳрамон ва-
фодор ошиқ бўлиб кўринади, айнаи вақтда шоир
лирик қаҳрамон ҳаёти билан боғлиқ жуда кўп
қувноқ севги эпизодларини келтиради. Бу эпи-
зодлар яхлит асарда келтирилгани ва лирик
қаҳрамон «мен»и орқали баён этилгани учун ки-
тобхонга бир одам саргузаштларининг бўлак-
ларидек туюлади, натижада автор лирик қаҳра-
мон устига жиддий айблар қўйиш учун имконият
бериб қўяди, унинг қаҳрамони ваъдани унутувчи,
дуч келган қизга севги изҳор этувчи «ошиқи
беқарор» бўлиб қолади. Шу хусусда матбуотда
кўпгина танқидий мулоҳазалар айтилдики, бу
тасодикий эмас эди.

Шуҳрат шеърининг тематик диапазони
кенг, шоир ўз ҳаёти қобғида ўралашиб қолмай-
ди, севги ҳақида ёзиш билангина чекланмайди,
шоир қалби дунёни тинглайди, давримизнинг
хилма-хил ҳодисалари унинг қалбида акс садо
беради, ҳаётнинг турли-туман маънавий пробле-
малари унинг бошини қотиради Дарҳақиқат,
публицистик ва фалсафий шеърлар Шуҳрат ли-
рикасининг каттагина қисмини ташкил этади.

Шуҳратнинг дастлабки публицистик шеър-
лари кўпинча одат тусига кириб қолган мавзу-
ларда — бирор байрам, мавсум, маросим муно-
сабати билан ёзилар, шеърда ифодаланган фикр
расмий гаплардан нарига ўтмас, шоирнинг қиё-
фаси, қалби айтарли кўринмас эди. Масалан, она
юрт ҳақида ёзганда:

Ўзбек эли пахтакор эл, бўстон эл,
Шон-шарафи ўнлаб тилда дoston эл,
Ижод, меҳнат, жанг, сафарда мардон эл,
Фарзандлари ватанпарвар хандон эл.

(«Ўзбекистон» шеъри)

Ёки:

Ўзбек пахтасини билади жаҳон,
Ўзбекнинг ғурури, шони пахтазор.
Рекордлар яратиб ўз ҳосилидан
Уфққа туташган водийлари бор.

(«Тараддуд» шеъри)

Халқлар дўстлигини куйлаганда:

Кўп миллатли оиламиз,
Ниятимиз муштарак.
Битта байроқ остидамиз,
Уни жондан севарак.
(«Қардошлар» шеъри)

Халқаро воқеаларга муносабат билдирганда:

Уруш-чун келмайди жаҳонга инсон,
Инсоннинг матлаби тинч яшамоқдир.
Бас энди вайсаманг, тинч қўйинг бизни
Башарнинг тақдири тонг каби оқдир.

(«Инсоннинг матлаби тинч яшамоқдир» шеъри)

каби баландпарвоз жумлаларни мисраларга ти-
зиш билан кифояланар эди. М. Шайхзода ёзган-
нидек*, шеъриятимизда бир вақтлар жуда кенг

* Мақсуд Шайхзода, Қалам ва бурч. «Шарқ юлду-
зи», 1967, № 5, 224-бет.

тарқалган бу ваъзхонлик касофатидан қутулиш жараёни анча мураккаб ва оғир ижодий ҳамла-ларни талаб қилар эди. Кўп шоирлар қаторида Шухрат ҳам шунн фаҳмааб олди ва секин-аста риторикага барҳам бера бошлади. Энди унинг публицистик шеърлари ҳам ҳаётийлик ва кон-кретлик касб эта бошлади, шоир таассуротлари реал ҳиссий ва образли тус оладиган бўлди, шоирда конкрет ҳодиса ҳақида фикр юритиб, маълум поэтик хулоса чиқариш малакаси пайдо бўлиб қолди, энди унинг публицистик шеърла-рида фақат Шухратгина айтиши мумкин бўлган гапни уқиш, Шухрат қалбигагина хос туйғуни туйиш, Шухрат манерасига хос бўлган оҳангни уқиш мумкин. Бу ерда ҳам шоирнинг ёниқ, мағ-рур, шу билан баробар самимий қалби барала кўрнииб туради. Энди у она юрт ҳақида ёзганда:

Ишқингда ёнмасам ўртаниб, куйиб,
Ҳаётнинг мунчалик завқини туйиб,
Тилимга қаёқдан келарди қўшиқ.
Ишқингда ёнмасам бу кўҳна олам,
Шу сойим, шу қирим, пахтазор далам
Бўлмасди бунчалик кўркам, ярашиқ.
Ишқингда ёнмасам жонимдан кечиб,
Жангларда душманинг емириб-янчиб,
Диёрим, меҳрингни шон билармидим,

(«Ишқингда ёниб» шеъри)

дейди.

Энди у дўстликни куйлаганда дабдабали мавҳум гаплар айтмайди, шоир фикр ва туйғу-ларини ё бирор конкрет ҳодиса, деталь орқали ифодалайди, ё қардош халқлар ҳаётига бағиш-

ланган шеърлар руҳига сингдириб юборади «Дўппи» шеърида қорақалпоқ шоири бошиг кийдирилган ўзбек дўпписи икки халқ орасидаг иноқликнинг рамзи тарзида берилади. «Эсдали ханжар» шеърида кавказлик мезбоннинг ўзбе шоирига эсдалик совғаси шоир учун самими қардошлик туйғусини ифодалаш учун қулай во сита ролини ўтайди:

О, дўстим, бу совғанг чин дўстнинг иши!
Бошингга қора кун тушаркан, ишон,
Ханжарни қўлимда тутиб ўша он
Тураман ёнингга ёвингга қарши!

«Кавказ дафтари»га кирган «Жим туринг, ҳой еллар!» шеъри ҳам дўстлик ҳақида. Шеърда дўстликка, қардошликка оид дабдабали сўзлар йўқ, аммо унда дўстлик, қардошлик туйғуси шу қадар самимий, шу қадар жозибадор ифода этилганки, бу хислат асарни лириканинг энг яхши намунаси даражасига кўтарган. Лирик қаҳрамон Кавказ бўйлаб сафарда кезаркан, қардош озарбайжон халқи вакили, таниқли шоир Самад Вурғун қабрини зиёрат қилади, инсонлик бурчини шараф-ла ўтаган бу азиз инсон қарши-сида хаёлга толади. Шоирнинг Вурғунга меҳри шу қадар зўрки, елларнинг қабр устидан эсиши ҳам унга малол келади, шоирнинг тинч уйқусига озор етказаетгандек туюлади. Шоир елларга мурожаат этади:

Жим туринг, ҳой еллар, эсманг бу ердан,
Эсмангиз ўтиниб сўрайман сиздан!
Ўргилиб кетайин қанотингиздан,
Ўтиниб сўрайман, кезманг бу ерда!

... Жим туринг, ҳой еллар, гувламанг, эсманг,
Ҳориган Вурғуннинг уйғусин бузманг!

Қалб қаъридан отилиб чиққан, нафис туйғулар билан йўғрилган бу мисралар ҳар қандай дабдабали байтларга бергисиздир.

Бу хислат шоирнинг сиёсий, халқаро мавзудаги кўпчилик шеърларига ҳам хосдир. Уларда ҳам ўша конкретлик, ўша такрорланмас қалб тўлқини, ўша самимият сақланади, шеърдаги мағрур садо, публицистик жўшқинлик аллақандай майин лирик оҳанг билан уйғунлашади. «Юз минглар мазори», «Номаълум солдат қабри», «Сен бунда ётасан», «Хоин», «Вена ўрмони», «Гильза», «Маяковский келмоқда» шеърлари шу хислати туфайли сиёсий лириканинг яхши намуналари қаторидан ўрин олди.

«Номаълум солдат қабри» шеърини кўриб чиқайлик. Бу асар «Юз минглар мазори», «Сен бунда ётасан» шеърлари каби иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган жангчилар хотирасига бағишланган, шеърнинг асосий пафоси урушни қоралаш, тинчликни олқишлаш, матонатни улуглаш. Бу ғоя кескин қалб драмаси орқали ифода этилади, шоир қалб драмасини очишда туйғулар гаммасини ишга солади, туйғулар турини контраст қўйиш йўли билан драматизмни кучайтиради.

Бу ерда ётади номаълум солдат.

Шеър шундай сокин мисралар билан бошланади, кўп ўтмай шу сокинлик ўрнини ҳазин бир оҳанг, мунг эгаллайди:

Кими бор, кими йўқ, ҳеч ким билмайдн
Ҳеч кимса бошига йўқлаб келмайдн,
Гўё бир ғарибдир беватан, уйсиз,
Гўё бир булбулдир чамансиз, куйсиз,
Гўё у дайдингн, кимсасиз саёқ,
Гўё у йўлидан адашган тойлоқ!
Гўё у бошига қўйиб тош болиш,
Тақдирдан қилади бу ерда болиш!

Нарироқ бориб ана шу аламни қалб актив
лашади, мунгли садо ёнига аламни ҳайқирнқ жў
бўлади, шоир номаълум солдатни сўроқлашг
тушади:

Ким ўзи, айтсанг-чи, эй қора тупроқ?!
Ким ўзи, айтсанг-чи, эй сарнғ япроқ?!
Ким ўзи, айтсанг-чи, эй мудҳиш кеча?!
Ким ўзи, айтсанг-чи, эй гиёҳ, гунча?!
...Ким эди, бу ғариб, шинелли инсон?
Ким эди, эс-ҳушли ва тилла инсон?
Ким эди, кўксида дили бор инсон?
Ким эди, жон фидо эли бор инсон?
Кимларга хат ёзиб, кимни овутай?
Тақдирга тан бер, деб, кимни совутай?
Кимларни етаклаб келай бошига,
Еш қўшиб кўзимдан аччиқ ёшига?

Сўнгра шоир номаълум бу инсон ҳақидагн
ўз гумонларини баён этади, ихчам поэтик сий-
молар, аччиқ қисматлар гавдаланади: бу но-
маълум солдат балки лирик қаҳрамоннинг из-
сиз йўқолган акасидир, тоғасидир, қўшнисидир,
дўстидир, шоирнинг баёнлари ҳам ғам-аламлар
билан лиммо-лим. Шоир ўз гумонларига яқун
ясаб, уни «урушда жон берган марднинг бири»

дейди. Шу ерга келганда шеър ритмикаси ўзгаради, аламли ҳайқириқлар, мунгли, ҳазин лавҳалар бирдан мағрур, тантанавор хитоблар билан алмашинади. Шоир энди уруш ва тинчлик ҳақидаги баҳсга кўчади, урушни, урушқоқларни лаънатлайди, одамларни тинчликка даъват этади. Қалб драмасининг ривож, фикрлар, ҳислар оқими ўз-ўзидан шунга келиб тақалади:

Тўхта, ҳой, ўткинчи, тўхта бир нафас.
Бу уруш даҳшати! Эслаб тур бирпас!
Тўхта, ҳой, минбарга чиққан Цицерон,
Мана шу қабрга кўз ташла бир он!
...Шу қабр тошига қўйингиз қулоқ,
Том битган бўлса ҳам тинглайсиз бироқ.
Урушни лаънатлаб нидо келади!
Ҳар қалбдан жаҳонга садо келади!

Маълумки, кейинги йиллар шеъриятида фикр айтишга, фалсафийликка мойиллик кучли. Ҳозирги китобхоннинг савияси ниҳоятда баланд, қуруқ гап унинг қулоғига ёқмайди, у асардан албатта бирор «ақлли гап» излайди. Шоирларимиз китобхон савияси ва талабини ҳисобга олмай иложи йўқ. Қолаверса авторларнинг ўзида ҳам активлик ошди, улар ҳаёт ва унинг муаммолари ҳақида жиддийроқ фикр юритадиган бўлиб қолди. Шеъриятда бир вақтлар кенг тарқалган ваъзхонлик, қуруқ сўзлар ўрнини тиран фалсафийлик, жиддий мушоҳадалар эгаллай бошлади. Бу тенденцияни Шуҳрат ижодида ҳам кузатиш мумкин. Шуҳрат ҳам кўпчилик шоирлар каби талай шеърларида ҳаётнинг хил-

ма-хил жумбоқлари устида баҳс юритади, улардан маълум поэтик хулосалар чиқаришга интилади, аммо Шуҳратнинг бу тур шеърлари айри-айри шоирларда бўлаётгани каби беҳис, ақлғўйликда холи, унинг бу тур шеърларида ҳам одатдагидеҳиссиёт қалқиб туради.

«Умр ҳақида» шеърида шоир яшашнинг маъноси яхши кийиниш, яхши ейиш, кунларни шод хуррам ўтказишдангина иборат эмас, балки эл-юрт яхши хизмат қилишдан иборат деган фикрни илгари суради. У бу фикрни жўнгина айтиб қўя қолмайди, зўр эҳтирос билан айтади. Оддига ҳам шоирнинг мурожаат, хитоб, инкор ватасдиқлари туфайли ҳиссиётга йўғрилиб кетади. Шеър умр ҳақида «ўзга»нинг фикрини баён этиш билан бошланади:

Ешимни яшадим,—дейсан мамнун, шод—
Бахт кўрдим ўзгалар орзу қилгудек.
Бахт менга бўлди-ю сўнмас бир қанот
Хўп яхши кийиндик, хўп яхши едик.

Кейинги мисраларда шоир бу фикрни инкор этади, умр ҳақидаги ўз қарашини нэҳор этади, унинг инкори ҳам, тасдиқи ҳам жуда қатъий, мисралар ҳиссиёт билан лиммо-лим:

Лекин сен орқангга бир қара, сендан
Ортингда қолдим элга бир ёдгор?
Йўқ! Демак, ҳаётга ҳеч ҳам келмабсан,
Гар келган бўлсанг ҳам яшабсан бекор!

«Гиёҳ» шеърида шоир муҳаббатнинг буюк кучи ҳақида фикр юритади, шеърдаги фалсафа ҳаётий бир деталь асосига қурилган, метиндек

асфальтни ёриб чиққан нимжон гиёҳ шоирни
хайратга солади, табиатнинг бу сеҳридан шоир
узоқ ўйга толади, охири сирни кашф этгандек
бўлади:

Сўнг билсам шу метин асфальтни ёрган
Гиёҳнинг ҳаётга зўр меҳри экан.

Сир «кашф этилгандан» кейин шоир зўр ҳая-
жон ичида қолади, бу ҳаяжонини китобхонга
ҳам изҳор этади:

О, дўстлар, бу меҳр, нақадар улкан!!!

«Полвон» шеърда шоир ҳаётнинг яна бир
фалсафаси — табиатнинг шафқатсиз бир қону-
нияти устида ўй суради:

Полвон эди огир тошлар кўтарган,
Тишларида снакиб-снакиб отарди.
Ерга бориб тушишни кутаркан
Томошабини олқишига ботарди.
Полвон эди, елкаси ер кўрмаган.
Йиллар ўтди...
Қаранг, қандай чўкибди!
Қаранг, йиллар тошн қандай чўнг экан
Тик қоматин бир умрга букибди!

Шеърдаги фикр ифодасига эътибор беринг.
Унда табиатнинг шафқатсиз қонунияти шунчаки
қуруққина қайд этиб қўя қолинмайди, шеърда
шоир қалбининг тафти, унинг афсус-надоматла-
ри барала сезилиб турибди.

Шухрат ўзбек шеъриятида воқеабанд — сюжетли лириканинг ривожига муносиб улуш қўшаётган шоирдир. У кейинги йилларда миниатюр лирик сюжет устаси сифатида танилди.

Лирикада сюжет керакми ёки йўқми, эпиклик лириканинг фазилатими ёки нуқсоними? Бу масала атрофида жуда кўп баҳслар бўлган, бу хил баҳслар ҳамон давом этяпти. Бунинг маълум сабаблари бор. Ҳозирги замон лирикасининг ўзи тобора «эпиклашиб» борапти, воқеабандлик, ҳодисавийлик лириканинг характерли хусусиятига айланиб қоляпти.

Бир вақтлар лирикада воқеабандликни бирёқлама тушунувчилар, бирор ҳодисани шунчаки қофияга солиб шеър ясовчилар, лирикадан маҳрум бўлган бу хил асарларни эса ёқловчилар ҳам бўлган. Эндиликда шеърият ҳам, шеърият илми ҳам анча илгарилаб кетди. Лирикада эпик элементларни қўлланиш соҳасида бой тажриба тўпланди. Шу нарса маълум бўляптики, ҳодисавийлик лириканинг қусри эмас, фазилати, ҳодисавийлик лирикада поэтик яхлитликка эришиш, ҳис-туйғулар, ўй-фикрлар туғёнини аниқ формага солиш, ёрқин картиналар яратиш имконини беради, шоирни мавҳумликдан, қуруқ насиҳатгўйликдан сақлайди. Аммо лирикада ҳодисанинг аҳамиятини ошириб кўрсатиш ҳам зарарли, лирикада асосий нарса ҳодиса эмас, балки шу ҳодиса туфайли туғилган ҳис-туйғу, ўй-фикр. Ҳодисавийлик шеърда лиризмнинг сусайишига эмас, кучайишига хизмат қилиши керак.

Шухрат шеърлари бу жиҳатдан характерли. Унинг айтарли ҳар бир шеъри бирор конкрет

ҳодиса, муносабат, хатти-ҳаракат туфайли туғилган ўй-фикрлар, ҳис-туйғулардан ташкил топади. Шуҳрат ҳеч қачон лирикани ҳодисанинг қурбони қилиб қўймайди, унинг шеърларида ҳодиса ҳамиша қалб ёлқини ифодасига хизмат қилади.

Шоирнинг ҳажман кичик шеърларида ҳам сюжетнинг барча элементларини — тугун, ривож ва ечимини учратиш мумкин. Кўпинча шоир шеърда аввал ё бирор ҳодисани эслайди, ё бирор манзара чизади, ё бирор шахс портретини беради, ё бирор хатти-ҳаракатни кўрсатади, шоирнинг бу тасвирлари остида қандайдир сир ётади, шоир шу сирли моментни кучайтириш йўлини тутади, кейин шеърда кескин қайрилиш ясайди, сирни очиб беради, шоирнинг бош муддаоси, шеърдаги асосий поэтик фикр худди ана шу қайрилиш нуқтасида ифодаланади. Бу хусусиятни юқорида таҳлил этилган шеърлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Яна баъзи мисоллар келтириб ўтамиз.

«Кеч кирди» шеърда ҳазин бир табнат манзараси чизилган: кеч кириб боряпти, ел эсяпти, қуёш уфққа бош қўйган, у ногаҳон эзилган анорга ўхшайди, эсаётган елларнинг амрига райҳонлар бош эгиб мудраган булутлардек оғир соллониб турибди, бора-бора атрофни зулмат қоплаб келяпти. Шу тариқа манзара ҳаракатда берилади. Манзарадаги қуюқлашиб бораётган ранг шоир қалбига ҳам кўча боради, атроф қоронғилаша борган сари шоир қалбига ҳам соя тушаётгандек туюлади. Кутилмаганда шоир гапни бошқа томонга буради, шоир бу ҳазин манзарага ўзини бепарводек кўрсатади, унинг ҳаёлини бошқа муҳим бир нарса банд этган, у ёри, қуёши, ҳижрон ва висол ҳақида ўйлайди:

Кеч кирди....

Кеч кирди. Қора шол тутиб.

Қоронғи тушса ҳам, майли, ҳеч гапмас!

Фақат сен, қуёшим, мени тарк этиб,

Ҳижронинг тунида қолдирмасанг бас!

Кутилмаган бу ечим ғоят ўринли бўлиб, бояги мунгли манзарадаги зулматни бирдан ёритиб юборгандек бўлади, айна чоқда, шоир муддаосини шундоққина ўзида акс эттиради.

«Оқ ўрик» шеърида шоир лирик қаҳрамон ҳаётидаги икки даврни эслаш, қийёслаш орқали сюжет яратади.

Ҳовлида ўсарди бир туп оқ ўрик,

Энг пастки шохга ҳам етмасди қўлим.

Бир сакраб қўярдим қилиб болалик

Остидан бир ёққа гар тушса йўлим.

У даврлар ел каби ўтиб кетган, бола улғайиб, сочига оқ оралаб қолган, ўша оқ ўрик қаҳрамон ҳовлида, қаҳрамоннинг орзуси ушалган, унинг қўллари энди ўрик шохига бемалол етади, шохларни истаган чоғида эга олади. Икки давр, икки ҳолат таққоси туфайли лирик қаҳрамон қалбида аллақандай лирик кайфият ҳосил бўлади, аммо шоир кўнглидаги асосий гапни ҳали айтган эмас, бинобарин, тугун ҳали ечилмаган. Дил розини шоир шеър охирида изҳор этади:

Ва лекин болалик қувноқ чоғига —

Қўлларим етмасдан ҳайронман доғда.

Демак шеърдаги асосий нарсa — қувноқ болаликни қўмсаш. Шоир танлаган миниатюр

сюжет лирик қаҳрамондаги шу кайфиятни гоят аниқ, нафис ҳамда такрорланмас тарзда ифода-лашга имкон берган.

Шуҳрат — қувноқ, ҳазилкаш шоир. Талай шеърларида, хусусан севги лирикасида у асарни кўпинча кулгили сюжет асосига қуради, ҳодиса тасвирида, кайфиятлар ифодасида шундай кескин қайрилишлар ясайдики, бу ҳол қувноқ кулгига сабаб бўлади, бу қувноқ кулги эса айни чоқда шеърдаги лиризмни чуқурлашти-ради, шеърга илиқлик, самимият бахш этади.

...Лирик қаҳрамон севгини фақат шодлик деб тушуниб хатога йўл қўйган, қалбини ёр измига берган. Энди бўлса аҳвол ўзгача, соф севгининг ҳам ўз дарди, ташвиши, гами бор, кўпинча унинг тунлари севги ғуссаси, изтиро-би билан уйқусиз ўтади. Ана шу ерга келган-да шоир антитеза йўлига ўтади, шу ташвишли онларини ҳар қандай шодликдан аъло кўришни айтади ва фикрини хулосалаб шундай дейди:

Севгини шодлик деб янглиш тушуниб,
Хатога йўл қўйган бўлсам ҳам у чоқ,
Армону ўкинчим йўқ бугун бироқ.

«Севги изтироби» деб аталган бу шеърда шоир соф севги ташвишлари билан ҳам гўзал демоқчи, бу фикр шеърда муносиб формасини топган, шоир келтирган қувноқ сюжет фикрни жонлантириб юборган.

«Севгимда ён дейсан» шеърининг аввали мана бундай жумбоқ билан бошланади:

Севгингни сен мендан азиз тутасан,
Севгимда ён дейсан умринг борича.

Лирик қаҳрамон маъшуқанинг шартига рози,
у севги ўтида ёнишга ҳам тайёр:

Майли, мен ёнайин севгинг ўтида,
Кўкларга соврилиб кетсин кулларим!
Сен ўтган кўчанинг йироқ четида
Чанг босиб, қовжираб сўлсин гулларим.

Лекин лирик қаҳрамон аскет эмас, унга бе-
ҳуда фидойилик ёт, у ўзини ёр кўйида куйиб
кул бўлишга розидек кўрсатар экан, бундан
муддао бошқа ерда, мабодо лирик қаҳрамон
куйиб кул бўлгудек бўлса:

Шундан сўнг, айт, эркам, сенга бағишлаб
Ким шеърлар ёзади мен каби ёниб?
Ким сени ҳар кун тонгдан олқишлаб,
Йўлингни кутади гул билан толиб?

Кўряписизми, шоирнинг «макри»ни, лирик
қаҳрамонни гўё ўлим ёқасига келтириб қўйиб,
бирдан уни қайтариб олади, шу тариқа шеърда
қувноқ бир кайфият яратади, ошiq қалбининг
садоқатини жуда жозибадор ва самимий ифода
этади.

Шуҳратнинг айрим шеърларида «объектив»
сюжетлар ҳам акс этади, яъни ҳодисалар лирик
қаҳрамон «мен»идан ташқарида содир бўлади.
Шоир кичик лирик шеърда ҳам эпик образлар
яратишга, ўзгалар қалбини очишга интилади.
Шуниси характерлики, бундай ҳолларда шоир
пассив кузатувчи бўлиб қолмайди. «Объектив»
ҳодисаларни ҳам қалб призмасидан ўтказиб тас-
вир этади, уларда ҳам шоир «мен»и, қайноқ қал-
би барала кўриниб туради.

«Үч-тўрт оқ тола» шеъридаги ҳодисани эслайлик. Бор-йўғи ўн икки мисрадан иборат бу шеърда тугал сюжет, ёрқин характер, чуқур психологизм, аниқ портрет, ажиб бир кайфият бор. Ўттизга етмасдан ўғил сочида уч-тўрт оқ тола йилтиллаб қолган. Она буни кўриб оғир тин олади, куйинади:

Кун кеча эди-ку ҳовлида аста
Эмаклаб юргани этаги боглиқ!
Наҳотки, ёшлиғи ўтди бирпасда,
Наҳотки, ҳаёти қолмиш саноғлиқ!..

Кейинги тўртликда шоир драматик ҳолатни яна ҳам кескинлаштиради ва дарҳол ечимга ўтади:

Ўғлининг сочига тушганда кўзи
Юраги зирқираб кетар ҳар сафар.
Ўзининг оқ сочи, ажинли юзи,
Муккайган қалдидан бутун беҳабар!!

Кутилмаган ечим — бир масаладан иккинчи масалага сакраб ўтиш орқали шоир она образини, унинг қалбини шундоққина очади кўяди, шу билан бирга худди шу нуқтада шоир позицияси, қалби жуда равшан кўриниб кетади.

Баъзан шеърда шоир сюжетни кенгайтириб, эпик образни тўлиштириб асарни новелла ё баллада даражасига кўтариб юборади. Чунончи, «Она ташвиши»да шундай бўлган. Худди «Үч-тўрт оқ тола» шеъридаги каби бу ерда ҳам она ва унинг ўғли ҳақида гап боради, онанинг ташвишлари изҳор этилади, бироқ бу ердаги ташвиш ўзгача. Онанинг якка-ю ягона фарзанди

бор — умиди ҳам, давлати ҳам, кўзининг оқу қораси ҳам шу, уни не-не машаққат билан эркалаб, пуф-пуфлаб ўстирган, бу арзанда фарзанда бинойидек йигит бўлиб етишган, ёш кетган отасининг ўрнини босган, энди кампир уни уйлантирса, орзу-ҳавас кўрса, неварали бўлса, кампир назарида тенгсиз туюлган фарзандига ким келин бўларкан?— шу муаммо уни ташвишга солади, кампир бўйга етган таниш қизларнинг ҳаммасини келинликка мўлжаллаб кўради, лекин уларнинг ҳар биридан қандайдир нуқсон топади, уларнинг бирортасини ҳам ўғлига раво кўрмайди. Кампир муаммони ҳал этолмай ўзича гаранг, аммо бу муаммо аллақачон ҳал этилган — ўғил қаллиқни топиб қўйган, фақат буни онадан сир тутати. Қувноқ сюжет асосига қурилган бу асарни юмористик баллада деб аташ мумкин.

* * *

Шуҳратни ёниқ қалб эгаси, дедик. Табиийки, бу ҳол унинг бадий ифодаларига ҳам таъсир этади. Шоир шеърларида кучли эҳтиросни ифода этувчи иборалар, ундов ва хитоблар кўп учрайди. Эҳтиросни изҳор этишда шоир баъзан, жуда ошириб юборади. Лирик қаҳрамон қалби кўпинча жуда оддий, жўн нарсга — ҳодисалардан ҳам ҳаяжонга тушаверади, геракка, ариққа, тиканга, мушукка ҳам хитоблар қилаверади:

«О, терак, қаддингга бир назар солсам»

(«Мирзатерак» шеъри)

«О, ариқ, меҳринга меҳримни қорсам»

(«Ариққа соҳиб» шеъри)

«О, менинг тиканим ўткирдир чиндан»
(«Гулнинг изоҳи» шеъри)

«О, мушук, думларинг мунча ҳам бароқ».
(«Қўшимчининг мушуги» шеъри)

ва ҳоказо.

Бирор ҳодисани улуглаш, ардоқлаш лозим бўлиб қолганда шоир кўзига хунук нарсалар ҳам гўзал бўлиб кўринаверади. «Дилдорга илтимос» шеърида автор табиийликни улугламоқчи, шу ниятда у табиий гулни қоғоздан ясалган ясама гулга қиёс қилади, ясама гулни фоҳишага ўхшатади, сўнгра фикрини хулосалаб ёзади:

Фоҳиша хотинининг минг чиройидан
Покиза хотинининг чўтири яхши.

Поэтик бўлмаган нарса, ҳодисадан гўзаллик қидириш бошқа шеърларида ҳам учрайди, бунинг устига уларда фикр ифодаси ҳам бир хил:

Қафасда гул ҳидлаб ётгандан кўра,
Эркинда сассиқ ўт терганинг яхши.

(«Танк № 23» шеъри).

Бундайин беҳикмат, беқарор селдан
Булоқнинг жимирлаб оқиши яхши.

(«Сел» шеъри).

Бир шеърда шоир тасодифан юз берган висол қувончини «маъсум гадо»нинг «зўр хазина» устидан чиқиб қолгандаги ҳолатига қиёс қилади. Бошқа бир шеърда ёр қалбидан жой олиш-

ни ўлиш-кўмиш, қабр каби совуқ ҳодисалар билан боғлайди, ёр қалбини қабрга ўхшатади. Лирик қаҳрамон маъшуқага хитобон:

Кетолмайман ҳеч сендан йироқ,
Инонма сен менинг қабримга.
Аслида мен севган кунимоқ
Кўмилганман сенинг қалбингга!

(«Сени севдим» шеъри.)

дейди.

«Шоирнинг ўлими» шеърида шундай мисраларни ўқиймиз:

Китобим чанг босиб ётса ҳар ерда,
Китобхон қўлига олмаса бир бор,
Гўёки мумиё қилинган мурда
Танқидчи қилмаса унга эътибор.
Шу кунни мен ўлган бўлурман, дўстлар!
Шу кунни кўмилган бўлурман, дўстлар!

Шеърда шоир учун асарларининг эътиборсиз қолиши ўлим билан баробар ва ҳатто ўлимдан ҳам даҳшатли деган ғоя илгари сурилган. Шу фикрни изҳор қилиш учун юқоридаги сатрлардан олдин ўлим ва унинг даҳшатларини батафсил гавдалантирувчи эллик мисралик картина чизилади.

Шоир баъзан ғазаб ва нафрат ифодасини ҳам жуда ўталаштириб юборади, лирик қаҳрамон сал нарсага ҳам жаҳл қилиб ловиллаб кетаверади. «Мен жаноб эмасман» шеърида лирик қаҳрамон «сиркаси сув кўтармайдиган» одам ҳолида кўринади. Лирик қаҳрамон чет элда юрганида бир киши унга «Марҳамат жаноб» деб сўз қотади. Бу лирик қаҳрамон бетига балчиқ лой от-

гандек қаттиқ ҳақорат бўлиб туюлади, унинг юраги бу сўздан зирқираб кетади, гўё бу олам бир қарич чўккандек, бахт юлдузини туман бекитгандек бўлади, ўзининг жаноб эмаслигини, сира ҳам жаноб бўлолмаслигини куйиб-пишиб исботлашга киришади, чунки жаноб деганда қўшнисининг «санқиб бир умр тўймаган ўғри мушуги» ёдига тушади, нақ бўлмаса лирик қаҳрамон бояги сўзни айтган одамнинг бошини уриб ёргудек бўлади. «Хоин» шеърида эса она-Ватанини тарк этган сотқинни фош этар экан, ўзини тиёлмай сўкишга ўтиб кетади: «Ватан деб атаган тилингга лаънат!» дейди, уни эгасиз итга, бичилган айгирга ўхшатади.

Юзининг эсласам хаёлим учиб,
Оғзимга келади балгамим кўчиб.
Ҳаттоки балгамим сендан тозадир,
Сенинг ифлослигинг беандозадир,—

сингари поэтик одоб доирасига сиғмайдиган ифодаларни қўллайди.

Булар ҳам албатта, шоир услуби билан изоҳланади. Бу ерда гап Шухрат услубини қоралаш устида бораётгани йўқ. Шухратнинг серэхтирос, жўшқин ифода усули умуман олганда, таҳсинга сазовор. Шу ҳол унинг шеъриятига такрорланмас тус бахш этади. Биз бу ерда эхтирослар ифодасида баъзан меъёрдан четга чиқиш фактлари ҳақида гапирдик, холос. Шухрат лирикасига доир мулоҳазаларимизни атоқли шоир, олим Мақсуд Шайхзоданинг шу сўзлари билан якунлаймиз:

«Шеъримизда реалистик ҳақиқатни романтик жўшқинлик билан омухта қилиб, гўзал

ва нафис лирик асарлар яратган шоир Шухра-
умуман ўзбек поэзиясини ўрта миёначилик са-
виясидан олиб чиқиб, юқори кўтаришга астой-
дил хизмат қилган меҳнаткаш, истеъдодли, из-
ловчи шоирлардандир*.

* Мақсул Шайхзода, «Қалам ва бурч» «Шарқ юлду-
зи», 1967, № 5, 228-бет.

ДАВР ВА ҚАЛБ ДРАМАСИ

Сен мени шоир деб қиласан эъзоз...
Мақтовга унча ҳам берма сен пардоз.

Ҳодисавийликка мойиллик Шухратни поэзиянинг лиро-эпик турларига бошлади. Шоир ижодининг дастлабки давридаёқ эпик сюжетларни шеърга солишга уриниб кўрди, «Кичик саргузашт», «Меҳрол», «Орзу ва қасос» асарларини яратди.

«Кичик саргузашт» гражданлар уруши воқеаларидан бир лавҳа. Воқеа қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади. Унда қаҳрамоннинг кўрган-кечирганлари батафсил баён этилади. Бу асар ёш шоирнинг лиро-эпик турдаги илк машқларидан эди, шунинг учун ҳам у поэзиядан йироқроқ бир нарсга бўлиб чиққан. Шоир унда воқеа баёни билан овора бўлиб кетиб, асарни лиризмдан маҳрум этиб қўйган, аввал айтганимиздек, асарда шоир қалби кўринмайди, шоир овози эшитилмайди.

«Меҳрол»да автор бир қадар муваффақиятга эришади. Асар халқ эртаги сюжети асосида ёзилган. Шухрат А. Пушкин, Ҳ. Олимжон традициялари изидан бориб, эртақ-достон яратишга интилади.

Жуда қадим замонда,
Кунчиқар Шарқ томонда,

Бир кўримсиз қишлоқда,
Шаҳардан кўп узоқда
Она, ўғил бор эди,
Ошу нонга зор эди.

Бошданоқ кўриниб турибдики, тасвир усули, шеър қурилиши жиҳатидан асар Х. Олимжон дostonларига жуда яқин туради. «Кичик саргузашт»дан фарқли ўлароқ, бу ерда дуруст чизилган картиналар, жонли образлар бор. Хусусан Меҳрол характери, унинг беғубор, соддадил, сахий қалби тасвири яхши чиққан Аммо шоир қалби, позицияси ифодасига келганда, автор бу асарда ҳам тажрибасизлик қилади. Халқ эртаги сюжети чиройли, равон мисраларга тизиш билангина чекланади, сюжетга янгича сайқал берилмайди, эртак баҳонасида даврнинг бирор ҳодисасига муносабат билдирилмайди.

Галдаги йирик асар — «Орзу ва қасос» поэмаси шоир ижодида олға қўйилган қадам бўлди. Бу асар ёш шоирнинг бадий ижод сирларини, лиро-эпик жанр принципларини эгаллаб олганидан далолат беради. Шу асарга келиб Шухрат «ўзлиги»ни намоён этди: «Орзу ва қасос»да тугал эпик сюжет ҳам бор, анча мукаммал характерлар ҳам бор, шу билан баробар шоирнинг ҳодисаларга актив муносабати ҳам бор. Энди шоирни ҳодисаларнинг батафсил баёни эмас, ҳаяжонли нуқталари, ҳодисаларнинг ўзи эмас, кўпроқ улар туфайли туғилган ҳистуйғулар, ўйлар тасвири қизиқтиради.

Поэма сюжети ўтмиш ҳаётдан олинган. Самад исмли камбағал йигит муҳтожлик туфайли оиласини, севикли хотини Қамарни ташлаб, иш

ахтариб олис юртларга бош олиб кетади, кўп кулфатлар чекади, бойга қарол тушади, хон амри билан ариқ қазийди. У ҳамма ерда бахт ахтаради, аммо бахтсиз халқнинг оғир, кулфатли турмушини кўради. Кўргиликлар Самад кўзини очади, секин-аста у сабр косаси тўлиб-тошган халқ исёнига аралашади, оломонни хон истибдодига қарши курашга бошлайди. Лекин кураш мағлубият билан тугайди, хон лашкарлари халқ ғалаёсини шафқатсизлик билан бостиради, Самад ҳалок бўлади. Бундан хабар топган Қамар эри учун қасос олишга отланади, ариқ очиш маросимида пайт топиб хонни ўлдиради.

Кўриниб турибдики, поэма воқеаси ўзича ҳам хийла ҳаяжонли, шонрнинг «аралашуви» туфайли яна ҳам таъсирчан тус олади. Поэмада шоир ҳодисаларнинг лоқайд кузатувчиси, ҳикоячиси сифатида эмас, маънавий иштирокчиси, одил баҳоловчиси тарзида кўринади. Қаҳрамонлар ҳаётидаги ҳар бир аҳамиятли ҳодиса дарҳол лирик қаҳрамон қалбида акс садо беради, уни ҳаяжонга солади. Чунончи қаҳрамон муҳтожлик туфайли юртини тарк этар экан, бундан шоир қалбида зўр бир нидо бонг уради:

Қайгу поймол қилди орзуни
Ел учирган япроқ сингари.
Ўз элидан муҳтожлик уни
Олиб кетди ёт ўлка сари.
Оҳ, муҳтожлик, қабих муҳтожлик,
Қудратларнинг шунчалик зўрми?!
Сеннинг қора ойсиз тунингда
Азиз инсон ҳассасиз кўрми?!

Қаҳрамон ҳақиқатни англаб етганида шоир
қалби гурур-ифтихорга тўлиб кетади:

Унинг кўзи бунда очилди,
Бунда фикри чиниқди роса...
У англади ҳақиқат нима,
Нима зулм ҳамда разолат.
У англади жаҳон боғини
Ким гуллатар, ким қилар барбод.
У англади кимнинг қалби лок,
Кимнинг қалби адолатга ёт.
У англади кимнинг қиммати
Ҳақиқатда тақадан ҳам паст.
У англади кимнинг қудрати
Ҳар нарсада устун, муқаддас!

Қаҳрамони ҳалок бўлиб, унинг севиклисини
азадор ҳолда кўрар экан, шоир изтироблар
аламгасида куйиб ёнаётгандек бўлади:

Йиғла, Қамар, йиғла, ойимча,
Йиғла, шояд ёришса кеча.
Йиғла, шояд кўз ёшинг билан
Юрак дардинг ариса пича...
...Йиғла, шояд ёшинг тўлқини
Вайрон қилса кулфат уйини.
Бундан сўнгра оламда ҳеч ҳам
Тингламаса фурқат куйини...

Поэмадаги ҳодиса, ҳис-ҳаяжон романтик кў-
таринкилик билан берилган. Шуниси созки, шо-
ир романтикани реалистик тасвирга итоат этти-
ра олган, кўтаринки ҳолатлар тасвирида ҳам
самимиятни сақлаб қололган. Достоннинг му-
ваффақиятида шоир устозининг ҳам хизмати бор.
Авторнинг айтишича, «Орзу ва қасос»ни Ҳа-

мид Олимжон ўқиган, асар устоз шоир таҳрири остида «Баҳористон» альманахида босилган экан.

Кейинроқ бориб шоир балладага ўтди, сўнгги ўн йил давомида у йнгирмадан ортиқ баллада яратди. Ҳали ўзбек шеъриятида ҳеч ким бу жанр билан бунчалик кўп машғул бўлган эмас.

Тўғри, Шухрат балладаларининг ҳаммасини ҳам ҳар тарафлама мукамал дейиш қийин, аммо уларнинг шоир ижодий эволюциясида маълум роли бор.

Бир вақтлар В. Г. Белинский балладани шундай таърифланган эди: «Балладада шоир бирор ҳаёлий ва халқ афсонасини топади ёки бундай воқеани ўзи ўйлаб чиқаради»^{*}.

Дарҳақиқат, буюк танқидчининг замонасида балладалар ана шунақа эди, улар ҳаёлий воқеа ёки халқ афсонаси асосига қурилар эди. Орадан бир аср ўтди. Давр тақозоси билан жанрда кўпгина янги хусусиятлар пайдо бўлди. Реализм баллада жанрида ҳам тантана қилди. Балладалар кўпроқ реал, ҳаётий воқеалар асосига қуриладиган бўлиб қолди. Ҳаёлий воқеа ёки халқ афсонаси асосига қуриладиган балладалар эса бу жанрнинг бир турига айланиб қолди.

Балладани шеърӣ ҳикоя дейишади. Ҳақиқатан ҳам баллада худди ҳикоя сингарии ихчам ва характерли драматик воқеалардан тугилади. Аммо ҳикоядан фарқли ўлароқ, баллададаги «муҳим нарса воқеа эмас, у уйғотган сезгидир, ўқувчига у берган ўйдир» (Белинский).

^{*} В. Г. Белинский. Танланган асарлар. Тошкент, 1955, 191-бет.

Шухрат балладалари хилма-хил ҳодисаларга бағишланган. Шоир улардан бирида қадимги шарқ қаҳрамонлик афсонасига мурожаат этса, бошқасида граждланлар уруши ҳодисаларини акс эттиради, яна бирида миллий озодлик эпизодларини тасвирласа, бошқасида Улуғ Ватан уруши даври драмаларини ифодалайди. Шухрат балладаларида ё афсонавий қаҳрамонлар, ё улкан тарихий шахслар, ё халқ орасидан етишиб чиққан баҳодирлар ҳаётидан ҳикоя қилади. Халқ даҳосининг самараси саналмиш Тўмарис, Гулдурсун, уч гуржи қизи, пролетариат доҳийлари Энгельс, Ленин, украин шоири Т. Шевченко, пионер-партизан Марат Козей, коммунист революционерлар Вера Хоружей, эркпарвар араб қизи Жамила, француз қизи Раймонда — шоир балладаларининг қаҳрамонларини ана шулар.

Балладалар қайси даврга, қанақа темага, кимларнинг ҳаётига бағишланган бўлмасин, автор ўз асари учун «жанрбоп» ўткир драматик ситуацияларни танлаб олади ва кўпинча, шу драматик ситуация туфайли туғилган ўй ва туйғуларини тўкиб солишга, воқеалар моҳиятини бадий таҳлил этишга эришади. Шунини ҳам айтиш керакки, Шухрат балладалари болалар учун мўлжалланган. Шунинг учун ҳам автор тасвирнинг мумкин қадар содда, болабоп бўлишига интилади.

Ленин ғояларининг мангулиги, бу улуғ инсоннинг абадий барҳаётлиги ҳақида қанчадан-қанча асарлар яратилган. Шухрат «Мангулик» балладасида ана шу машҳур мавзуга янгича сайқал беради. Балладага Ватан уруши йилларида Кавказдаги Маъшуқ тоғида бўлиб ўтган воқеа

асос қилиб олинган. Баллада Маъшуқ тоғини
мадҳ этувчи ҳаяжонли мисралар билан бошла-
нади:

Маъшуқ! Маъшуқ! Мағрур бир тоғ,
Азамат тоғ, машҳур тоғ.
Ҳар қадами бир афсона,
Ҳар унгури хилватгоҳ.
Ҳар ирмоғи бир қўнғироқ,
Ҳар тош ости бир булоқ.
Эўр бошига кийиб олган
Оппоқ қордан чўнг попоқ.
Ез келганда гул-чечакка
Тўлар зангор этаги.
То кузгача яшил турар
Баҳор ёзган куртаги...
Ким кезмаган бу тоғларда,
Ким узмаган чечагин.
Ким билмайди бу ерларнинг
Афсона-ю, чўпчагин!

Шоир шу тоғнинг реал афсонаси ҳақида сўз
очади, бояги мафтункор манзара фонига қаҳ-
рамонни олиб киради — узоқ шаҳардан келган
рассом билан бирга тоғ оралаб сайрга чиқади.
Бири-биридан гўзал манзаралар, қалбларда
эса ҳаяжон, ўй ва режалар... Рассом илҳом ота-
шида куйиб-ёниб, неча тунларни бедор ўтка-
зиб, бутун санъатини ишга солиб «юрак қони,
ҳурмати, ташаккури, ақл-идроки, журъати тим-
соли»ни яратади. Қоя тоғ кўксига Ленин сура-
тини солади.

Тоғ таърифи, ижод жараёни ва психология-
сининг тасвири нақадар ҳаяжонли бўлмасин,
ҳали у баллададаги бош воқеа эмас, у асосий

воқеанинг дебочаси, экспозицияси, холос. Шоир ҳаяжонларининг ҳақиқий бойси — асарнинг юраги саналмиш бош воқеа энди бошланади.

Орадан йиллар ўтади. Фашист газандаларикона-Ватанимизга хиёнаткорона ҳужум қилади. Азиз юртимиз ўт ичида қолади. Ёвуз душман қон тўкиб, Маъшуққа ҳам етиб келади. Бирдан унинг кўзи қоядаги Ленин суратига тушади. Душман суратни йўқотмоқчи бўлиб, аввал уни бўёқ билан чаплайди. Лекин тунда қуйган жала бўёқни ювиб кетади. Шоир қалби тугёнга келади. Қояда виқор билан боқиб турган Ленинни кўриб ифтихор туйғулари жўш уради. Лирик чекинишлар қилиб, ҳодисадан фалсафий-поэтик умумлашмалар чиқаради:

Сохта бўёқ қандай кўмсин
Сурат эмас, ахир у
Унга мангу жило берган
Халқнинг юрак меҳри-ку!
Ким меҳрга бўёқ суркаб
Ўчирибди юракдан!
Ким қуёшга бўёқ пуркаб
Кўчирибди фалакдан!
...Ўчмас! Ўчмас!—У мангулик!
Халқнинг айнан ўзидир.
Тоғлар оша истиқболга
Боқиб турган кўзидир.

Шоир давом этади. Кейинроқ бундан шиддатлироқ воқеа рўй беради. Талвасага тушган душман расм қаршисига взвод қўйиб, уни ўққа тутади:

Ўқ ёғилди... Лекин ўқни
Писанд қилмас қоя — тош!

Ленин эса турар эди
Мағрур кулиб, кериб қош!

Яна лирик чекинишлар, фалсафий ўйлар,
поэтик хулосалар... Автор ўзининг севган услуби — тақрир приёмини ишга солади, лирик қаҳрамон қалбида ҳаяжонли савол-жавоблар, инкор ва тасдиқлар қайтариғи бошланади:

У — ҳақиқат! Ҳақиқатга
Ўқ ўтарми?— Йўқ, ўтмас!
У — адолат! Адолатга
Ўқ ўтарми?— Йўқ, ўтмас!
У — муҳаббат! Муҳаббатга
Ўқ ўтарми?— Йўқ, ўтмас!
У — садоқат! Садоқатга
Ўқ ўтарми?— Йўқ, ўтмас!
У — зўр ишонч! Ишончини ҳеч
Ўқ тешарми?— Йўқ, тешмас!
У пок виждон! Виждонини ҳеч
Ўқ тешарми?— Йўқ, тешмас!

Хулласи калом, балладада шоир Ленин билан боғлиқ бўлган конкрет воқеа орқали бир томондан, Ленин ҳақида юрагидаги гапни айтишга эришади, иккинчи томондан, давр драмасини кўрсатишга муваффақ бўлади.

Ленин образини яратишда шоир «Чол», «Буюк муҳаббат», «Олий ҳиммат» балладаларида ҳам худди «Мангулик»даги йўлдан боради, асарда Лениннинг ўзи бевосита иштирок этмайди, балки Ленин билан боғлиқ бирор муҳим драматик воқеа келтирилади.

«Чол» асарида Ленин ҳақидаги ҳақиқатнинг олис Ҳиндистонга етиб бориши, кекса ҳинд қалбига умид ва куч бахш этиши тасвир этилган. Ундаги ситуация хийла кескин. Ленин доғруғини эшитган кекса ҳинди у билан учрашиш ниятида йўлга тушади, йўлда кўп машаққатлар чекади, орзуга етолмай ҳалок бўлади, Ленин билан учрашишни фарзандларига васият қилиб қолдиради.

«Буюк муҳаббат»да немис пролетариатининг Ленинга бўлган улкан меҳри акс этган. Ундаги ҳодиса ҳам ғоят ҳаяжонли. Фашистлар Ленин ҳайкалини Эйслебенга келтирадилар, эритиш ундан ўқ ясамоқчи бўладилар, аммо фидокор завод ишчилари ҳайкални яширадилар, ҳадсиз қийноқлар, ўлим даҳшатлари ҳам уларнинг Ленинга бўлган садоқатини сўндира олмайди. Улар буюк инсон тимсоли — ҳайкални сақлаб қоладилар.

«Олий ҳиммат»да эса, ўзбек халқининг Ленинга ҳурмати ифода этилган. Хоразм Халқ Республикасининг «Шарқда меҳнатнинг озода бўлиш рамзи сифатида» В. И. Ленинни «Меҳнат» ордени билан мукофотлаш воқеаси туфайли лирик қаҳрамон қалбида туғилган поэтик фикр ва ҳаяжон бу балладанинг асосини ташкил этади.

«Ленин ҳақида баллада» асарида шоир ўзгача йўл тутadi, ғоят масъулиятли вазифани ўз зиммасига олади, асарга бевосита Лениннинг ўзини олиб киradi. Воқеа кекса коммунистнинг Ленинга оид хотираси тарзида унинг тилидан ҳикоя қилинади. Баллада қаҳрамони граждaнлар урушининг оғир кунларидан бирида тасодифан Ленинга дуч келади, Ленин у билан суҳ-

батлашади, унинг шахсий, оилавий ҳаёти билан танишади, мушкулини осон қилади, ночор ҳолда қолган оиласига ҳиммат ва мадад кўрсатади. Шоир асарда буюк инсон характериға хос муҳим бир фазилатни — одабийлик ва оддийликни конкрет лавҳа орқали гавдалантиради.

Авторнинг худди шу характерда «Меҳрибон» номли яна бир балладаси бор. Лекин бу асар «Ленин ҳақида баллада»нинг бошқачароқ тарздаги қайтариғи бўлиб қолган. Бу асарда ҳам ўша гоё — Лениннинг оддий кишилар ҳаёти, уларнинг шахсияти билан қизиқиши, меҳрибонлиги; бу ерда ҳам воқеа кекса коммунист тилидан берилади, бу ерда ҳам қаҳрамон гражданлар урушининг оғир давларида ночор аҳволда Ленинга дуч келади ва Ленин марҳаматига сазовор бўлади. Тўғри, ситуацияда айрим тафовутлар бор, бироқ бу тафовутлар уларни мустақил асар даражасига кўтариш учун кифоё қилмайди.

Навқиронлар ҳаётидан олиб ёзган «Она ва фарзанд», «Чин пионер», «Жамила», «Раймонда» каби балладаларида Шухрат болалар адабиётига хос романтик традицияға амал қилади, уларда шоир кичик шахсларнинг катта ишлари ҳақида зўр ифтихор билан сўзлаб беради. Одатдагидек, бу балладалар ҳам ўткир драматик воқеа асосига қурилган, драматик ситуациялар эса персонажлардаги қаҳрамонона хусусиятларни очишға қаратилган.

«Она ва фарзанд»да ёш қаҳрамон Марат фашистларнинг ҳадсиз зулмиға қарши дадил бош кўтаради, партизанлар сафига қўшилиб, кўрқмас қасоскор бўлиб етишади, кураш йўлида мардларча ҳалок бўлади. «Чин пионер» қаҳрамони энг қалтис давларда ҳам пионерлик шаъ-

нини сақлаб қолади, пионерлик шаъни деб жонфидо қилади. «Жамила», «Раймонда» балладалари қаҳрамонлари ҳам фидойи шахслар, араб қизи Жамила ўз халқининг озодлиги йўлида ажнабийларга қарши курашга киради, француз қизи Раймонда жафокаш вьетнамликларга ҳамдардлик юзасидан ажал уруғи ортилган эшелон йўлига гов солади...

Қисқаси, балладалар учун ўткир драматик ва қаҳрамонона ҳодисалар тема қилиб олинган, афсуски, бу ҳодисалар ҳар доим ҳам мукаммал бадий ифодасини топа олмаган, улар кўпроқ тавсифий характер касб этиб қолган, ҳодисалар ижодкори бўлмиш персонажларнинг индивидуал бисоти тасвирига етарли эътибор берилмаган, қаҳрамонлар фаолияти психологик жиҳатдан дурустроқ асосланмаган. Натижада, гарчи шоир бўлиб ўтган ҳодисаларни тасвир этса ҳам, айрим ўринларда уларнинг хатти-ҳаракати китобхонни ишонтирмайди. Биргина мисол. «Она ва фарзанд» балладаси қаҳрамони Марат ўлими олдида шу сўзларни айтади:

— Тугилмадим тарихда,
Бир қора доғ бўлай деб.
Тугилмадим помардча
Ев қўлида ўлай деб...
...Инсон бўлиб тугилдим,
Инсонларча ўлурман!
Инсонманми, демак мен
Ҳам гавҳарман, ҳам нурман.
Гавҳар нархи гавҳарча,
Бўлмас асло бир тошча,
Нур қуёшдан бир парча,
Демак, қадри қуёшча...

Булар жон бераётган одамнинг, бунинг устига ёш боланинг сўзлари эканига кишининг ишонгиси келмайди.

* *

*

Шухрат афсонавий сюжетлар асосида ҳам талай балладалар яратган. «Қора ва оқ Аравача ҳақида эртақ», «Мардлик афсонаси», «Уч қиз афсонаси», «Гулдурсун» шулар жумласидан. Улар орасида афсонавий сюжетлар чин маънода қайта ишланган, бинобарин, янги, оригинал асар даражасига етиб қолганлари ҳам бор. Шу билан баробар улар ичида худди «Меҳрол»да бўлгани каби маълум сюжетлар шунчаки қофияли мисраларга тизилган асарлар ҳам йўқ эмас. Бу асарларда қаҳрамонлар фаолиятининг ташқи тафсилотларигина берилади, қаҳрамонлар руҳий олами, қалб драмаси эса, эътибордан четда қолади ёки жуда юзакни қайд этилади.

Шоирнинг «Мардлик афсонаси» балладасига машҳур Тўмарис афсонаси асос қилиб олинган. Маълумки, бу афсонанинг тафсилотлари ўрта мактаб адабиёт хрестоматиясида берилган. Шоир худди шу тафсилотни бир оз ихчамлаштириб, баллада жанри рамкасига солган. Асарни ўқиганда ҳамма нарса жойидадек туюлади: асар ўткир драматик воқеа асосига қурилган, воқеа изчил баён этилган, мисралар равон ва жозибador тузилган... Умуман, асар енгил ўқилади, лекин негадир ўқувчини ўзига мафтун этолмайди, китобхон қалбида кучли туйғулар, янги ўйлар уйғота олмайди, хрестоматиядаги тафсилотларни ўқиш вақтида туғилган таассуротлар бояги-бояги ўзгармай қолаверади. Тўғри, асарда

қаҳрамон монологи орқали унинг қалб драм-
сини очишга уриниш бор, бироқ бунда ҳам а-
тарли янгилик йўқ, қаҳрамон қалбининг кито-
хон учун ҳали нотаниш бўлган жиҳатлари
кашф этишни кўрмаймиз, автор унинг кито-
хонга аввалдан маълум бўлган руҳий ҳолати-
ни бир оз кенгайтириш билан чекланган, хо-
л

Шоир асар бошида китобхонга хитобон ш-
ларни ёзади:

Узоқ-узоқ ўтмишлар
Тарихин титсам,
Массагетлар шонидан
Бир қисса битсам.
Афсона деб, китобхон,
Қўлимни тутма!
Шонли узоқ ўтмишдан.
Кўзинг беркитма!
...Кўҳна тарих бу кунга
Гар бўлса ибрат,
Уни эслаб турмоқлик
Керакдир албат.

Китобхон шоирнинг фикрига қўшилмай ило-
жи йўқ — шонли узоқ ўтмишни унутишга, ўт-
миш ҳақида ёзувчи қиссанавислар қўлини
тутишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, аммо унинг
қиссанависларга айтадиган биргина арзи, иста-
ги, талаби бор — қиссанавис ўтмиш ҳақидаги
қиссаларнинг сўзма-сўз баёнчиси бўлиб қолма-
син, ўтмиш қиссалари шоир учун янги ўйлар,
катта фикрлар, кучли туйғуларнинг манбаи
бўлиб қолсин.

Ҳозирги давр ижодкори инсон қалбини кўр-
сатишда қадимги замон санъаткорлари муяссар

бўла олмаган имкониятларга эга, китобхон реалист ёзувчидан ўтмиш кишиларининг образини яратганда ўтмиш адабиёти адо эта олмаган ва-зифани адо этишга — қаҳрамон қалбини чуқур таҳлил этишни талаб қилишга ҳаққи бор.

Шуҳрат балладалари шакл жиҳатидан анча қашшоқ. Бир балладада ишлатилган приёмлар бошқасида такрор қўлланаверади. Ўйгирмадан ортиқ балладанинг ҳаммасида икки-уч шеърӣй формадан фойдаланган, холос. Уларда нуқул 8—7, 7—7, 7—5 ҳижоли мисраларни қўллайди.

* * *

•

Гарчи, баллада жанри шоирга катта шуҳрат келтирмаган бўлса ҳам, эпик тасвир маҳорати-ни эгаллашида муҳим роль ўйнади, гўё шоир-нинг лиро-эпик асарлари унинг лирикаси билан эпик полотнолари орасига қўйилган кўприк бўлди.

ЖАНГОВАР ЙИЛЛАР ҲИКОЯСИ

Мен солдат бўлганман, солдат даври
Фахр билан доимо тилга оламан.

* *

*

Жанговар йилларнинг эртаги узун,
Ҳар ўқнинг учиши ўзи бир дoston.

Шуҳрат ҳаётда кўп нарсa кўрди, хусусан
ҳарбий хизмат, сермашаққат жанг унинг учу-
ратта мактаб бўлди, у бой ҳаётий тажриба ту-
лади. Энди уларни ифодалаш учун шоирга шеъ-
рийат торлик қилиб қолди; «шеърийатга сифма-
кетиб» насрга ҳам мурожаат эта бошлади.

Зотан, Шуҳрат прозадаги илк машқини жанг-
дан қайтгандан кейин бошлаган. Дастлаб фронт-
да кўрганларини, бошдан кечирганларини бир-
китобча қилиш фикрига тушади, лекин у мўл-
жалдагидан кенгайиб, романга айланади, ниҳоят
орадан ўн беш йил вақт ўтгач «Шинелли йил-
лар» юзага келади.

Шуҳратнинг насрга кўчишида ҳаётий тажри-
ба билан баробар манерасидаги эпикликка
мойиллик ҳам муҳим роль ўйнади. Шоир шеъ-
рийатда эпик тасвир маҳоратини анчагина эгал-
лаб олган эди. Аммо шеърийатдаги эпик тасвир
бошқа-ю, насрдагиси бошқа. Бирдан насрга
кўчиш, бунинг устига насрнинг энг йирик ва
мураккаб жанри—романда қалам тебратиш ҳий-
ла мушкул иш эди! Шунинг учун ҳам автор
роман устидаги ишни прозанинг кичик жанр-
лари — очерк ва ҳикоячиликда машқлар қилиш

билан қўшиб олиб борди. Унинг «Рустам», «Оила» очерклари, «Балоғат» тўпламига кирган ҳикоялари шу тариқа майдонга келди.

Шуҳрат ҳикояларида ҳолис туриб инсон характериға қўл уришға интилади, шунингдек характерлар тасвири баҳонасида даврнинг муҳим масалаларига — маиший-ахлоқий проблемаларига муносабат билдиради. Шуҳрат ҳикоялар сюжетини кўпинча ўткир ситуациялар асосига қуради, қаҳрамонлар ҳаётидаги кескин бир ҳодисани олиб, шу кескин ҳодиса тигиз вазият тасвири орқали характерлардаги етакчи бирор сифатни очишға уринади.

«Балоғат» ҳикоясидаги ситуация хийла кескин. Ҳикоя қаҳрамони Ўлмасхон мушкул аҳволда қолган. У ўзининг меҳрибон устози Варвара Петровна тузган лойиҳадан нуқсон топган. Бу ҳақда дугонаси Ҳанифаға сўз очади, дугонаси унинг кўнглиға ғулгула солади, бу ишнинг оқибати вой бўлиб чиқажагини эслатади, Ўлмасхон иккиланиб қолади. У нима қилсин? Устозига қарши борсинми? Фақат устозгина эмас, орасидек бўлиб қолган меҳрибон бир аёлға-я? Ёки юз-хотир қилиб нуқсонлар ҳақида индамай қўя қолсинми? Нуқсонли лойиҳа асосида иш бошлаб эл-юрт манфаатига зид борсинми? Ёзувчи қаҳрамоннинг шу кескин руҳий ҳолатини анча мукаммал тасвирлайди, унинг шундай кескин руҳий ҳолатға тушувини мантиқан асослайди. Ёзувчи руҳий зиддиятни ижобий ҳал этади. Ўлмасхон узоқ иккиланишлардан сўнг устозига қарши боради, бироқ бу ҳол дугонаси айтган кўнгилсиз оқибатға олиб бормади, ҳикоя охирида устоз билан шогирд тўқнашади, устоз кўп ўй-мулоҳазалардан сўнг хатосига иқ-

рор бўлади, шогирдига, унинг балоғатига тан беради.

Шу тариқа кўз олдимизда хилма-хил табиатли учта шахс гавдаланади: эл-юрт олдидаги бурчини ҳамма нарсадан юксак қўювчи муносиб шогирд Ўлмасхон; серандиша ва шу серандишалиги туфайли масъулият ҳиссини қисман йўқотиб қўйган Ҳанифа, сермулоҳаза, меҳрибон ва олижаноб аёл Варвара Петровна.

Танқидчи Б. Файзиев «Балоғат» ҳикоясининг ғоявий мазмунини шундай тушунтиради: «Автор ҳикояда маслаҳат билан чизилган ҳар бир проект, ҳар бир уй арзонга тушиши, мустаҳкам бўлиши мумкин деган фикрни таъкидлайди».* Тўғри, ҳикояда шунақа гап бор, ҳикоя қаҳрамонлари арзон ва мустаҳкам уй проекти учун интиладилар, бироқ асар идеяси бу эмас, агар ёзувчи шу гапни таъкидлаш учун ҳикоя ёзганда асарнинг ишлаб чиқариш масалаларига бағишланган мақоладан фарқи қолмас эди.

Ҳикоядаги асосий нарса бошқа ерда, авторни бир масалага уч хил ёндашадиган характерлар қизиқтиради, шу баҳонада кишининг ўзгалар олдидаги, эл-юрт олдидаги бурчи масаласини кўтаради, ижтимоий бурчни энг муқаддас туйғу сифатида талқин этади, масъулиятни ҳис эта билишни эса инсоний балоғат белгиси деб таъкидлайди.

«Баҳриниса» ҳикояси ҳам воқеанинг тигиз жойидан бошланади. Ҳикоя қаҳрамони Садир биринчи хотини Баҳринисадан ёлчимаган, фарзанд кўрмаган, у билан орани очиқ қилиб,

* Ботир Файзиев, «Балоғат». «Шарқ юлдузи» 1960. № 12, 141-бет.

бошқасига уйланган, энди у муродига етади, иккинчи хотини ҳомиладор. Хотини омон-эсон бўшаб олса, энг қувончли ва бахтли они шу бўлади... Ниҳоят, Садир хотинини туғруқхонага келтиради. Хотин тасодифан Баҳринисанинг қўлига тушиб қолади. Баҳриниса аёл тақдиридан хабардор. Бир вақтлар севгисини ҳўрлаган Садирдан бу хотин орқали қасос олиши мумкин. Ёзувчи қаҳрамонларни шу қалтис вазиятдаги ҳолати, хатти-ҳаракатини кўрсатиш йўли билан характерларни таҳлил этади. Баҳриниса шу қалтис дамда ўзининг инсоний бурчини шараф билан адо этади, ҳомиладор аёлга ҳиммат қўлни чўзади, қасос олишни ҳаёлига ҳеч келтирмайди. Ёзувчи ҳикояни Баҳриниса номи билан атаган, бу аёл образини ҳикоя марказига қўймоқчи бўлган, афсуски, ундай бўлиб чиқмаган. Баҳриниса, унинг қалби, характери, олижаноблиги юзакироқ тасвир этилган. Баҳринисанинг бояги қалтис вазиятдаги ҳолати ҳақида бор-йўғи шу гаплар айтилган, холос: хотин Баҳринисанинг олижаноблиги тўғрисида эрига ёзади: «Шу опа бўлмаганида, билмадим, нима бўлардим. Жуда қийналдим. Шунда бечора оёғи қуйган товукдек атрофимда зир югуришини кўрсангиз; бегона ҳам шунчалик жонкуяр бўларканми — жигаринг шунчалик қилмас. Кейин ҳушимдан кетиб қолибман. Ўзимга келиб мундоқ кўзимни очсам, тепамда яна Баҳриниса опа ўтирибди. Қон қуйди. Айтишларича, ўзи қон берганмиш. Туғруқхонада менинг қонимга хил келадиған қон узилиш бўлиб қолган экан».

Ҳикоядаги бошқа бир шахс — Садир образига келсак, унинг шу қалтис вазиятдаги

руҳий ҳолати бирмунча дуруст кўрсатилган. Садир Баҳринисанинг номини эшитиши билан ноқ тамоман ўзини йўқотиб қўяди, албатта қасос олади деб ўйлайди, шу дамда у Баҳринис билан ўтказган онларини эслайди, ахир у бола туфайли Баҳринисанинг бошига не-не кулфатлар солмаган — ҳақоратлаган, хўрлаган, аёллик нафсониятини оёқ ости қилган. Садир ҳамма нарсани ўз қаричи билан ўлчайди, Баҳринисага мутлақо ишонмайди, оқибат эса, кутганидан бошқача бўлиб чиққандан кейин ҳам бу ишга тушуниб етмайди. Ёзувчини характердаги шу нарса қизиқтиради, оддий ҳақиқатни, ўз бурчини адо этган одам хислатини тушуна олмаган, кишига ишончини йўқотган одамнинг ҳолига ачинади.

Ёзувчининг «Дакки», «Ҳикоятхон» ҳикоялари ҳам инсоний бурч масаласига бағишланган. Лекин «Ҳикоятхон» ҳикояси «Баҳриниса»нинг бошқачароқ тарздаги такрори бўлиб қолган. Бу ерда ҳам эр биринчи хотинини хўрлаб ташлаб кетади, хотин ўқиб одам бўлади, тасодифан қалтис бир вазиятда эр у билан учрашиб қолади, эр хотинга ишонмайди, ўч олади деб ўйлайди, лекин хотин шахсий адоватга бормайди, бурчини унутмайди, қасос олиш у ёқда қолиб, «рақиби»га ёрдам беради.

«Дакки» ҳикоясида эса ёзувчи бурч масаласини бирмунча бачканалаштириб юборади. Ҳикояда қуйидаги воқеа келтирилади: Рустам ота йўлда кета туриб, бир сиқим тўкилган пахта ни кўриб қолади. Суриштира, якка-ю ягона қизига унаштириб қўйилган бўлажак куёви Мирсайд аравасидан тушиб қолган экан. Чола куёвининг бепарволигидан тутаяиб кетади. Ав-

тор чолнинг шу пайтдаги ҳолати ҳақида ёзди:

«Рустам ота қизиқ ҳолга тушди. Уни икки нарса қийнади: бири, бўлажак куёвнинг иззат-ҳурмати, иккинчиси, тўкилган меҳнат терининг қадри. Инсофли киши учун иккаласи ҳам азиз. Буни яхши билган миришкор деҳқон Рустам отага бири деб бирини қурбон қилиш (таъкид бизники — У. Н.) жуда мушкул эди. Иккиси икки бармоғи, қайси бирини тишласа, ўшаниси оғрийди».

Рустам ота куёвга бир нарса дейиш учун қийналади, қариндошлик садоқати бунга йўл қўймайди, бир дам иккиланиб туради, охири «ўзини тутиб олади», «ижтимоий бурч» устун келади, тупроққа қоришган пахтага кўз ташлаб, куёвига дейди:

«Мана шу сизнинг аравангиздан, ўғлим, киши бундай бепарво бўлмайди. Асл деҳқонга бу нон тепкилик...

...Кун тигида кетмон урмабмидингиз, қадрига етмайсиз. Аравангиз орқасидан туя ямлаб кетса ҳам билмайсиз. Номус керак кишига... Уят!»

Куёвнинг «хатоси» қайнотаннинг шунчалик катта ва жиддий даkkиси учун, оғир руҳий кечинмалари учун арзирмикин?!

Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, худди шу сюжет, шунақа талқин авторнинг аввалроқ яратган «Йўлда» номли шеърӣй новелласида ҳам ифода этилган эди.

«Балогат», «Баҳриниса», «Ҳикоятхон», «Дакки» ҳикоялари жиддий услубда ёзилган, ёзувчи уларда ҳодисаларни холис туриб осойишта ҳикоя қилади. Ёзувчи бирмунча бошқачароқ

характердаги ҳикоялар ҳам ёзди, эпик тасвирнинг бошқа турларини, чунончи, сатира ва юморни ҳам қўллаб кўрди, характерларни комик планда таҳлил этишга ҳам уринди. Бу жиҳатдан «Мукофот», «Алданиш» ҳикоялари характерли.

— Адаси, бугун бўшмисиз?

— Ҳа, бугун жума қилдик, хизмат?

— Қумрилар бозор боришар экан, сиз болаларга қараб турсангиз, мен ҳам бирга бориб келардим.

Рашид ака чурқ этмади. Товоқнинг қаймоғини сидирган бармоғи оғзига етмай тўхтади. Бармоқдаги қаймоқни қайта товоқ четига суркаб, ирғиб ўрнидан турди. Супа четидаги тол бутоғидан яктагини олиб кифтига ташлади, ўнг қўлини кўкрагига қўйиб, пичинг қилди:

— Бизнинг онамиз ўғил деб бошимизга дўпли кийгизган, рўмол ўратган эмас, тушундиргизми, бойвучча?!

У шиддат билан юриб кетди. Тўтихоннинг юраги шув этиб, кўз олди қоронғилашгандай бўлди. Рашид акага бир сўз қайтармай орқасидан қараб қолди».

«Мукофот» ҳикояси шундай бошланади. Рашид аканинг хатти-ҳаракатига эътибор беринг: хотинининг беозоргина айтган бир оғиз сўзи туфайли ловиллаб ёниши, шахдам ҳаракатлари кишида беозор кулги уйғотади. Ёзувчи бундан кейин қаҳрамондаги шу хил шахдам ҳаракатнинг боисини очишга киришади. Келтирилган асослар ҳам кулгили. Рашид ака ниҳоятда ориятли одам, у йигирма уч йилдан бери хотини билан сан-манга бормаган, эр ҳам, хотин ҳам ҳалол меҳнати туфайли эл ҳурматига сазовор бўлганлардан. Нима бўлади-ю, хотин бир қўй

мукофот олади, эр эса қуруқ қолади, бу нарса эрга ниҳоятда алам қилади, хотини олдида об-рўйи бир пул бўлади. Шунинг учун ҳам хотинининг бояги гапи унга ҳақорат бўлиб туюлади.

Рашид ака энди босар-тусарини билмай қолади, хотинига аччиқ қилиб севимли касби аравасозликни ташлаб далага чиқиб кетади, кўп қизиқ ҳангомалардан кейин ўзига келади, ҳовридан тушиб, яна ўз касбига қайтади. Рашид аканинг беҳуда чиранишлари қаҳқаҳага сабаб бўлади. Бу ҳикоя кўп жиҳатдан Ғафур Ғуломнинг «Эри билан бас бойлашган хотин» асарини эслатади, бу асарида автор Ғ. Ғулом тажрибаларидан ижодий фойдаланади.

«Алданиш» ҳикоясида ёзувчи ниҳоятда ёқимтой комик образ яратган. Ҳикоя қаҳрамони Насиржоннинг тақдири, соддадил қалби, беозор хатти-ҳаракатлари китобхонда кулги қўзғатади, шу кулгли хатти-ҳаракатлари, ҳолатлари билан ҳам у китобхонга ёқиб қолади.

Насиржон вақтида уйлана олмаган, ёши ўтинқираб қолган, тепа сочи сийраклашиб, чаккасида уч-тўрт оқ тола пайдо бўлган. Гарчи, севгида омади юришмаса ҳам, у умрини беҳуда ўтказгани йўқ. Ун йилликни битириб армияда уч йил гражданлик бурчини шараф билан ўтаб келган, кейин ўқишга кирган, ўқишни яхши баҳолар билан тугатган, ҳозир аспирантурада. Бу томондан тили қисқлик жойи йўқ, йигитмисан йигит, бир жонон, санамараста қизга йўлиқса уни хиёлатга қўймайди.

Шу орада Насиржон Нафиса исмли бир қизга дуч келади. Энди у ўзида йўқ шод, аммо қиз нобоп бўлиб чиқади, «кўзи қонга тўлиб турган» Насиржон унинг нуқсонларини эмас, ну-

қул яхши томонларини кўради, пировардида қиз Насиржонни ноҳақ йўлга бошлайди, йигит эса у йўлга юрмайди, бунга йигитнинг виждони йўл қўймайди, шу тариқа йигит севгиси барбод бўлади.

Маълум бўляптики, бу ҳикояда ҳам ёзувчининг кўпчилик ҳикояларига хос маънавий поклик, ижтимоий бурч масаласи қўйилган, аммо масалани бошқача тарзда — юмористик планда ҳал этган.

Кейинчалик ёзувчи ҳикоя ёзмай қўйди, романнависликка ўтиб кетди, аммо ҳикоячиликда орттирган тажрибалари романда катта иш берди, ҳикояларда кўринган услубий хусусиятлар романларида яна ҳам такомиллашди, ҳикоячиликдаги машқлар унинг илк романи «Шинелли йиллар»нинг қиёмига етишида муҳим роль ўйнади.

* *

✽

«Шинелли йиллар» ҳали адабиётшуносликда дурустроқ таҳлил этилган эмас. Бу роман устида гап боргудек бўлса, адабиётчилар умумий мулоҳазалар айтиш ёки ундан нуқсон қидириш, уни «семизлик касали»га мисол қилиб кўрсатиш билангина чекланадилар.

Тўғри, «Шинелли йиллар» нуқсонлардан холи эмас, у авторнинг роман жанридаги биринчи тажрибаси, аммо илк тажрибанинг оқибати ёмон бўлмади. «Шинелли йиллар» умумсовет ҳарбий ватанпарварлик адабиётининг яхши намуналари қаторидан ўрин олди, роман ўзбек ва рус тилларида қайта нашр этилди.

Шуҳрат ўз олдига ўзбек халқининг Улуғ Ватан урушидаги иштирокини, қардош халқлар вакиллари билан ҳамкорликда фашизмга қарши олиб борган огир, аммо шонли курашини кўрсатишни мақсад қилиб қўйган. «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки»да таъкидланганидек: «Улуғ Ватан уруши даврида ўзбек халқи ҳақиқий социалистик ватанпарварлик намуналарини кўрсатди, буюк рус халқи бошчилигида бошқа қардош халқлар билан қўлга қўл бериб Ватан мудофааси учун жонбозлик қилди, жаҳонни фашизм қуллигидан қутқозишда бевосита иштирок этди. Табиий, ўзбек ёзувчиларида бу буюк миссия миллий гурур уйғотди. Улар Ватанимиз халқларининг миллий гурурини ҳам ўзига қамраб олган совет ватанпарварлиги кучини ўз асарларида намоён этдилар... Шунинг учун ҳам қаҳрамонликни куйлаш ўзбек ёзувчилари бу давр ҳақида ёзган асарларининг асосий мазмунини ташкил этади»*. Бу фикр «Шинелли йиллар»га ҳам тегишли.

«Шинелли йиллар»ни роман-хроника деб аташ мумкин. Асар асосида ўзбек йигити Элмурод тақдири ётади. Элмурод образи асарда композицион марказ ролини ҳам ўтайди, романдаги барча персонажлар, ҳодисалар шу образ билан алоқадор ҳолда берилади, ёзувчи Элмуродни урушнинг бошидан то охирига қадар олиб ўтади, бу образ саргузаштлари орқали ёзувчи жанг хроникасини беришга, урушнинг турли этапларидаги вазиятни кўрсатишга муваффақ бўлади.

Элмурод ва унинг сафдошлари билан бирга

* «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки», «Фан» нашриёти, 1962, 839—840-бетлар.

биз дастлаб уруш арафасидаги вазиятдан огоҳ бўламиз, сўнгра қўққисдан бошланган уруш, юртдаги ҳаяжон ва ғазаб, урушнинг дастлабки пайтларидаги муваффақиятсизликлар, мудофаага ўтиш, секин-аста қадни ростлаб олиш, ундан кейин ҳужум, ҳужум ва яна ҳужумлар, зўр матонат билан ҳамда қурбонлар эвазига қўлга киритилган ғалабалар, она юртдан душманини супириб ташлаш, ўзга юртларни ёвуз душман чангалидан халос этиш учун олиб борилган қурашлар, Берлин остонасидаги шиддатли жанглар ва ниҳоят улкан ғалаба, тинчликнинг дастлабки кунлари, рейхстаг қуббасига зафар байроғини қўндириб, она юртга — тинч ижодий меҳнат қучоғига қайтиш — буларнинг барчаси бирин-кетин кўз олдимиздан ўтиб боради.

«Шинелли йиллар» жанг кўрган ёзувчининг қаламига мансуб, шунинг учун ҳам унда тахминийлик, мавҳумлик йўқ, жанг манзаралари, ҳарбий ҳаёт тасвири ниҳоятда аниқ, ҳаётий ва ҳаққоний. Романнинг бу фазилатини атоқли адабиётшунос Иззат Султонов ҳам мамнуният билан қайд этади.*

Умуман романда воқеалар тасвири яхши чиққан, ёзувчининг диққат-эътибори биринчи галда ҳодисаларга қаратилган. Асарни роман-хроника деб аташимиз ҳам шундан. Шу билан бирга автор асарда бир қатор ёрқин характерлар яратишга ҳам муваффақ бўлган.

Гапни Элмуроддан бошлайлик. Элмурод романга фақат ҳодисаларни регистрация қилиш учунгина киритилган эмас. Бу образнинг бошқа гоаявий-эстетик функциялари ҳам бор. Ёзувчи

* «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки», 844-бет.

бу образ орқали ўзбек халқининг бўй-бастини, камолотини кўрсатмоқчи, севги ва оилага оид масалаларни кўрсатмоқчи, уруш даҳшатларини фош этмоқчи бўлади.

Элмурод образи асарга тайёр, шаклланган ҳолда кириб келади, роман давомида унда айтарли ўсиш, ўзгариш сезилмайди. Унинг биографияси ҳам оддий — ниқилобдан икки йил бурун тугилган, отаси қосиб ўтган, совет мактабларида ўқиган, институтни тугатиб, ўз хоҳиши билан армияга отланган, кечаги педагог бугун солдат. У кўп нарсани билади, ҳарбий машқларни аъло даражада адо этади, у ахлоқ-одобда ҳам, ҳусну жамолда ҳам баркамол йигит.

Элмурод ҳаётининг худди шу палласида китобхонга рўпара бўлади. Орадан кўп ўтмай уруш бошланади. Элмурод жангга отланади, бало-офатлар билан юзма-юз олишади, у ҳар қандай вазият, ҳар қандай огир шароитда ҳам ўзини кўрсатади, юксак ахлоқий фазилатлари, олижаноблиги, дўстларига меҳрибонлиги, тиришқоқлиги, билагонлиги, тadbиркорлиги билан ажралиб туради. Мана шу хислатлари туфайли у оддий солдатликдан командирликка кўтарилади, мукофотлар билан тақдирланади, сафдошларининг ҳурматига сазовор бўлади. Элмурод худбин Мурзиннинг, нигилист Бондарнинг, соддадил Турдиевнинг қайта тугилишида, ҳаётнинг катта йўлига чиқиб олишида кўмаклашади, уларга маънавий таъсир кўрсатади.

Элмурод нуқул ишн ўнгидан келаверадиган одам эмас, у ҳаётнинг талайгина тўсиқларига дуч келади, урушнинг шафқатсиз қонунияти унинг бошига ҳам кўп кўргиликлар солади,

душман қуршовларида қолади, саргардонлик азобларини чекади, душман тигидан жароҳатланиб, ўлим билан юзма-юз тўқнашади, уруш унинг энг азият нарсаси — севгиси ва севгилисидан жудо этади.

Хусусан асарда Элмуроднинг севги тарихи жозибадор ҳамда ҳаяжонли чиққан. Қаҳрамон характери, қалби севги тасвирида бирмунча дуруст очилган, автор қаҳрамоннинг севги тарихини зиддиятлари, мураккаблиги билан беришга эришган. Элмурод бир вақтлар Муҳаррам исмли қиз билан дўстлашган, унга меҳр қўйган, аммо йигит дил розини айтишга улгурмай қолган, бундан беҳабар қиз бошқа бир йигитга турмушга чиққан. Элмурод армияда эканида бу воқеадан хабар топади ва қаттиқ изтиробга тушади. Шундай руҳий изтиробда юрган кезлари яна бир кўнгилсиз ҳодиса устидан чиқиб қолади, Муҳаррамнинг эри Рашидга дуч келади, Рашид унинг қўл остига хизматга келади, Рашид Элмурод билан Муҳаррам орасидаги муносабатдан бутунлай беҳабар, у ниҳоятда ёқимтой, дилкаш йигит, одамларга, хусусан Элмуродга жуда меҳрибон, уни ўзига яқин олиб юради. Бунинг устига Муҳаррам аввалги муомаласини тарк этмайди, Элмуродга дўстлик туйғулари билан бўлиб-тошиб хатлар ёзишни қанда қилмайди. Буларнинг барчаси Элмуродга ҳақорат бўлиб туюлади, йигитлик гурури жўш уради, поймол бўлган муҳаббатининг дардли хотиралари унинг қалбига тинчлик бермайди, унда Рашидга нисбатан қандайдир кек, рашк пайдо бўлади. Ёзувчи худди «Баҳриниса», «Ҳикоятхон» ҳикояларидагига ўхшаб кетадиган ситуация яратади; «рақиблар»ни ғоят кес-

ин, қалтис дамларда, ўч олиш учун қулай
азиятда тўқнаштиради, китобхон жиддий ҳо-
лат юз беришини кутади, аммо оқибат бошқача
бўлиб чиқади, ана шу қалтис дамда инсоний
Бурч ғолиб келади, рақиб жафокаш рақибига
қиммат қўлини чўзади, олижаноблик қилади —
Элмурод кўнглида ғулу қилган бадбин туйғу-
ларни енгиб, кек билан рашкни бир ёққа йиғиш-
тириб қўйиб жароҳатланган Рашидга мадад
кўрсатади, гина-кудуратларни унутиб, Муҳаррам
билан дўст тутинади.

Элмуроднинг иккинчи севгиси — Зебо билан
муносабатлари тасвири ҳам ғоят жозибадор.
Элмурод фронтда эканида озор қизи Зебо би-
лан танишади. Ёзувчи улар орасида туғилган
соф севгини зўр пафос билан поэтиклаштиради.
Зебо образи тасвирида ёзувчи романтик бўёқ-
ни ишга солади. Зебо ҳусну малоҳатда, одоб-
ахлоқда теиғсиз қиз. У Элмуродни бутун ву-
жуди билан севади, бу севги йўлида у ҳамма
нарсага тайёр. Шу севги деб қиз жангларга
боради, ўзини оловга уради, ҳалокат ёқасида
ётган Элмуродни қутқаради. Элмурод билан
Зебо орасидаги шу жўшқин севгининг оқи-
бати ҳам фожнали. Зебо Элмуроднинг ўлими
ҳақидаги сохта хабардан ўзини қўярга жой то-
полмай, нитиқомга тўлиб турган бир пайтда
душман ўқидан ҳалок бўлади, Элмуроднинг ҳа-
ёт экани ҳақидаги хабардан огоҳ бўлолмай,
Элмуроднинг меҳр тўла мактубини ўқиёлмай
оламдан кўз юмади.

Шу ҳодисалар тасвири кишини ларзага со-
лади. Элмурод билан Зебонинг бу аччиқ севги
қиссаси уруш ҳақидаги зўр айбнома, урушга
қарши зўр протест бўлиб янграйди. Шунингдек,

Муҳаррам билан Рашид орасидаги севги тарихида ҳам шундай руҳ бор. Рашид Муҳаррамни нақадар севар эди, Муҳаррамнинг ҳам унга меҳри зўр эди, улар атиги уч ойгина турмуш қурдилар, уруш уларнинг бахтиёр ҳаётини издан чиқаради, бир-биридан жудо этади, Рашид жангга отланади, жангда оғир ярадор бўлади. Муҳаррамдаги зўр меҳр уни Рашид томонга бошлаб боради, ташна қалблар яна учрашади, улар висол оғушида бир дамгина ҳаловат кўрадилар, аммо бу узоққа бормайди, Рашид Муҳаррам қўлида жон беради, ҳаётга, севгига ниҳоятда ташна қалб уришдан тўхтайди. Шу ҳодисалар ҳақидаги битувларни титрамасдан ўқиш мумкин эмас! Киши қалбида ўз ўзидан урушга қарши ғазабкор нидо отилиб чиқади.

Романда яратилган ёрқин характерлардан бири Турдиев. Турдиев ҳам қаҳрамонона характер, аммо ёзувчи унинг характерини очишда ўзгача йўлдан боради — қувноқ юмори ишга солади.

Турдиев — «қуёш сели ҳансираган ўлкадан келган бўшгина йигит», унинг дурустроқ биллими ҳам, тажрибаси ҳам йўқ. Бирдан у урушнинг даҳшатли гирдобига тушиб қолади, «бир ҳафталик бомбардимон қалбини кийикдай ҳуркович, симобдай бетинч» қилиб қўяди, осмонга самолёт чиқдимиди, бас, ранги ўчиб, кўзини ундан ололмайди, тик этган товуш эшитса дарҳол бошини буркаб ётиб олади. Агар ўқ узиш лозим бўлиб қолса, кўзини чирт юмиб отади. У ирим-чиримларга ўлгудек ишонади, осмонда юлдуз учса кимнингдир жони узилди деб юзига фотиҳа тортади, боло-офатлардан сақлайди деб тумор та-

б юради. Рус тилини чалакам-чатти қилиб га-
ради, ҳодисалар ҳақида жуда содда мушоҳада
ритади. Бу сифати, қилиқлари билан у саф-
шларига анча вақт калака бўлади.

Ёзувчи қаҳрамондаги бу қусурлар учун уни
ескин қораламайди, балки беозоргина чимдиб
тади, қусурлар учун айбни унинг оилавий-
арбиявий муҳитига йўяди. Дўстларининг меҳ-
ни, таъсири остида Турдиев секин-аста ўзгара
ошлайди, у фронт муҳитига кўника боради,
руш даҳшатлари унинг кўнглидаги қўрқув, вас-
асаларни қувиб чиқаради, бора-бора унда душ-
манга нисбатан зўр ғазаб, катта жасорат пайдо
ўлади. У душманга қарши ҳаммалар қилади,
ижойиб қаҳрамонликлар кўрсатади, чаққон, ёв-
жур жангчи сифатида катта шуҳрат қозонади,
м оғзига тушиб кетади. Қаҳрамонда юз берган
бу фавқуллода сифатлар китобхонда унга нис-
батан илиқ меҳр, қувноқ табассум уйғотади, ке-
таги бўш-баёв йиғитнинг бугунги жасоратини
узатган китобхон беҳад қувонади. Энди Тур-
диев таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган,
симо характеридаги бир сифат — соддадиллик
рамон сақланиб қолган. Шу сабабли у кўрсат-
ган жасоратлар ҳам китобхонга бир оз ғайри-
табний, кулгили бўлиб туюлади: унинг сув қи-
дириб келган немисни асир олиши ҳам, уйларга
ўт қўйган ёвини қувғин остига олиши ҳам, душ-
ман пулемётчисини ўлдириб, пулемётни ишга
солиши ҳам, қонхўр бир газанда билан сувдаги
олишуви ҳам бу хил жасоратларнинг барчаси
комик тарзда берилади.

Турдиевнинг хатти-ҳаракатлари қаҳрамонона
ва кулгили, тақдири эса ғоят аянчли ва фожиа-
ли. Гўдаклик чоғидаёқ унинг бошига зўр кул-

фат тушган, босмачилар ота-онасини ўлдир-
кетишган, синглиси Мастура эса бедарак йўқо-
ган. У аммасининг қўлида кўп қийинчилик-
билан вояга етган, умр бўйи синглисини қиди-
ради. Урушда кўп кўргиликлар кўриб, қаҳ-
монликлар кўрсатиб, Берлинга етай деганди,
қидира-қидира синглисини топганда (полк врач-
Анна Ивановна синглиси Мастура бўлиб чиқ-
ди), оғир ярадор бўлиб қолади, синглиси қўли-
жон беради — урушнинг яна бир даҳшатли-
мислсиз жинояти кўз олдимизда намоён бў-
лади!

Романдаги бошқа бир образ — Бондарь та-
дири тасвирида ҳам автор худди шу хил гоёя-
илгари суради, Бондарь ҳам жанговар сафдош-
лар орасида қайта тарбияланади, онгли, мар-
курашчига айланади, уруш туфайли энг ази-
бисотидан — оқ сут берган онасидан жудо бўл-
ди. Бу образ ҳам комик планда талқин этилади.
Бироқ бу ердаги юмор бошқачароқ, бир оз кес-
кинроқ.

Бондарь учар йигитлардан, у ёшлигида қам-
лоб одамлар орасига тушиб қолган, қинғир йўл-
га кириб кетган, онасини, она юртини ташлаб,
шаҳарма-шаҳар дарбадар кезади, ўғирлик қилиш-
кун кечиради, бир неча бор қамалиб чиққан.
Мана у ҳозир жанговар сафда. Энди у бир о-
одам ҳолига келиб қолган бўлса-да, табиати-
сингиб кетган иллатлар йўқолиб битмаган, қачон-
қарасанг таралабедод, хурсанд, хушчақчақ, тек-
канга тегиб, тегмаганга кесак отади, қалти-
ҳазиллар қилади, оғзига боди кириб, шоди чиқа-
ди, кишиларнинг гашига тегиш билан завқлана-
ди, тутуриқсиз латифалар ижод этиб ҳамманин-
энсасини қотиради. Пайти келиб қолган жойда

ирлик қилиш, бузуқ ишларга юришдан
эм тоймайди.

Батан озодлиги йўлида буюк жанг мана шун-
ай таралабедод, беқарор одамнинг ҳам кўзини
чади, секин-аста унда одамийлик хислатлари
жонлана боради, у ўзининг одамлар олдидаги,
она юрт, оқ сут берган она олдидаги масъулия-
тини ҳис эта бошлайди. Она юрти Украинага
қинлашар экан, унинг қалбида зўр инсоний
туғулар жўш уради, туғилиб ўсган масканига.
она қаршисига сабрсизлик билан талпинади. У
командирнинг: «Дам ол, қаёққа кетяпсан,
юзингда юз қолмабди», деган сўзига: «Украи-
намга келгандами? Йўқ. Унинг тупроғига оёқ
босиб турсам товошимдан қувват юрагимга ўта-
веради, толиқмайман. Украинамга кириб борол-
май йўлда йиқилиб қоламанми, деб ташвишда
эдим. Энди армоним йўқ»,— деб жавоб беради.

Ана кечаги беватаннинг сўзи!

Бондарь бир вақтлар ўзи хўрлаб ташлаб
кетган онаси ҳузурига мусаффо бўлиб қайтиб
келган. Энди у онаси оёғига бош уриб афв сўра-
моқчи, унинг кўнглини олмоқчи, фарзандлик
садоқатини ўтамоқчи. Бутун фожиа шундаки, у
тавбасига таяниб, соғиниб, энтикиб онам деб
эшик қоқиб келганда она йўқ, у йўқлик дунёси-
га қайтмас бўлиб кетган, партизанлар билан
алоқада бўлгани, солдатларни уйида сақлагани
учун немислар уни осиб ўлдиришган, она энди
фарзанд индосини эшитмайди, энди унга ҳеч
нарсга керак эмас: на меҳрибонлик, на кўз ёши,
на фарзандлик садоқати...

Бондарининг шу топдаги руҳий ҳолати, қалб
изтироби ниҳоятда ҳаяжонли тасвир этилган.

Романда эътиборга сазовор образлардан та-

гин биттаси Мурзин. Мурзин тимсолида биринсон табиатининг мураккаблигини, инсон характерини қайта тарбиялаш нақадар мушкул иш эканини яна бир бор чуқур ҳис этамиз. Мурзин табиатидаги қусур Турдиев ёки Бондарникни қараганда хатарлироқ. Мурзин ҳам енгилтак ҳам худбин, у ҳамиша ўзим бўлай дейди, доим шуҳратга интилади. Худбинлик ёшлик пайтидаёқ унинг онгига жо бўлиб қолган бу қусур ўрта мактабда ўқиб юрган вақтидаёқ унга паниб берган, эндиги қалтис дамларда — уруш даврида эса бу қусур уни ғоят хатарли йўللарга бошлайди. Бир оғир жангда бошқаларнинг ҳаёти эвазига ўз жонини омон сақлаб қолади, яна бир жангда донг қозонаман деб бутун бошли бўлини мани ҳалокатга гирифтор қилади.

Турдиев билан Бондарь характеридаги эволюцияни очишда ёзувчи асосан муҳитнинг улар онгига кўрсатган таъсирини таъкидлаш, муҳит таъсирида улар онгида юз берган ички процессларни кўрсатиш йўлидан боради. Турдиев билан Бондарь характеридаги камчиликлар шундайки, улар ғоявий тўқнашувлар даражасига бориб етмайди, улар асосан муҳит таъсирида «ўз ёғларига ўзлари қоврилиб» қатрондан ўтадилар. Мурзин образида эса ёзувчи бошқачароқ иш кўради. Мурзин табиатидаги қусур бошқаларнинг қаршилигига ҳам дуч келади, Мурзин ижобий қаҳрамонлар билан тўқнашувларда ҳам кўрсатилади. Ҳаммадан бурун Мурзин Элмурод билан келишолмайди, Элмуроднинг сафдошлари орасидаги обрў-эътиборини, шуҳратини кўриб куйинади, аёлларнинг унга зўр симпатиясини сезиб ҳасад қилади, Анна Ивановнага меҳр қўйиб ундан рад жавоби олгач, буни ҳам Элмурод-

ан кўради, ундан қасос олиш пайига тушади, Элмуродга кўп марта даҳанаки ҳамлалар қилади, Элмурод ҳам бўш келмайди, унинг ҳамла-ларини мантиқ кучи билан даф этади. Ана шундай тўқнашувлардан бирида Элмурод Мурзиннинг афти ангорини жуда боплаб очиб ташлайди. «Демак сен ёлғиз шуҳратпараст эмассан, худбинсан ҳам,— дейди Элмурод Мурзинга,— ҳамма касофат мана шунда. Шунинг учун сен қалбинг билан командир эмассан. Меҳмонга келган кишидек иззат-ҳурмат талабсан. Сенинг жиндак ишингни ҳам кўкка кўтариб мақтасалар, кўз-кўз қилсалар, минбарга таклиф қилсалар, учрашувлар ўтказсалар, газетада суратларинг чиқса, номингни қуюқ ўқлогдай йўгон ҳарфлар билан ёзсалар. Сен шуни унутма! Биз шуҳрат учун яшамаймиз, бу учун яшаш керак эмас. Биз виждон бурчини ўтасак бас. Биздан кейин қолганлар ва келадиганлар «инсон эди, инсондек яшаб, ўз бурчини ўтаб кетди» десалар бўлгани. Шон-шараф учун яшашнинг нима кераги бор! Сен шуҳрат учун курашма, шуҳрат сенинг ишингдан келиб чиқсин».

Афсуски, Элмурод билан Мурзин орасидаги тўқнашув меъёрига етмай қолган, изчиллик билан давом эттирилмаган. Мурзин симобдек беқарор шахс, у неча бор тавбасига таянади, тузалиб яна бузилади, Элмурод унга кўп марта дуч келади, ҳар сафар уларнинг гоё ва интилишлари бир-бириникига зид бўлиб чиқади, аммо улар орасидаги зиддият асар охирига томон кескинлашиб бориш ўрнига сусайиб, сўниб боради, улар орасидаги конфликт бадий тугалликка эга эмас.

Романда хилма-хил ҳодисалар, саргузаштлар

ғоят кўп бўлишига қарамай, ёзувчи уларни ягона ўқ атрофида бирлаштиришга муваффақ бўлган, аввал айтганимиздек, бош қаҳрамон Элмурод асарда шундай ўқ ролини ўтаган. Турдиев, Анна Ивановна Мастура, Бондарь, Мурзин, Рашид, Муҳаррам, Зебо ва бошқа қатор шахсларнинг қисмати турли-туман йўллар билан Элмурод ҳаёти ва фаолиятига улаб юборилган.

Ёзувчи ҳар бир қаҳрамон фаолияти ва саргузаштини қизиқарли қилиб кўрсатишга интилади, бир қаҳрамон билан боғлиқ воқеани қалтис нуқтасида узиб қўйиб, бошқасини бошлаб юборади, баъзан ҳодисани сирли тарзда бошлаб, бу сирни узоқ вақт ошкор этмай китобхон қизиқишини оширади. Чунончи, Турдиев билан Анна Ивановна саргузашти тасвирида шу приём қўлланган. Улар бир-бирларига дуч келиши биланок, орада қандайдир сир борлиги маълум бўлади, лекин сирни ёзувчи жуда кўп қалтис ситуациялар, интизорликлардан кейин маълум қилади.

Ёзувчи сюжет қуришда тасодифлардан кенг фойдаланади, лекин бунда бир оз ошириб юборади. Чунончи, Элмуроднинг рақиби Рашид тасодифан унинг қисмига тушиб қолади, Муҳаррам ҳам тасодифан жангда Элмуродга дуч келади, Муҳаррам тасодифан Элмуроднинг севгилис Зебо билан учрашади, Зебо урушда неча бор тасодифан Элмурод олдидан чиқиб қолади, Турдиевнинг Анна Ивановна билан учрашуви ҳам Мурзин асирликдан қайтганда Анна Ивановнанинг отаси томонидан сўроқ қилиниши ҳам тасодиф ва ҳоказо. Қаҳрамонларнинг бу хилда ҳадеб бир-бирига тасодифан дуч келаве-

риши қисман бўлса-да, роман воқеаларининг ҳаётийлигига путур етказган, Ватан урушининг кўлами ниҳоятда кенг эканлиги ҳисобга олинандиган бўлса, ёзувчи қўллаган усулнинг заиф томони яна ҳам аниқ бўлиб қолади.

«Шинелли йиллар» ёзувчининг роман жанридаги илк қадами эди, автор унда ҳаётнинг кенг манзарасини чизишга, йирик характерлар яратишга, инсонлар тақдири ҳақида ҳикоя қилишга уриниб кўрди. Бу соҳада маълум муваффақиятларни қўлга киритди. Аммо ёзувчини ҳали реалистик тасвир маҳорати чўққисига кўтарила олди, дея олмаймиз. Ёзувчи асарда кўпгина ёрқин картиналар чизади, қизиқарли воқеаларни ҳикоя қилади, лекин воқеалар моҳиятини бадиний таҳлил этишга, характерлар фалсафасини очишга келганда тажрибасизлик қилиб қолади, романдаги кўпчилик воқеалар, тафсилотлар шунчаки ахборот тарзида келтирилаверади, улар ҳаёт ҳақиқати тадқиқоти учун, характерлар моҳиятини очиш учун хизмат этмайди. Ёзувчи асарнинг ҳамма персонажларига ҳам муносиб ғоявий-бадиний нагрузка топиб бера билмайди, хусусан романнинг бош қаҳрамони мана шу жиҳатдан бирмунча оқсайди. Гарчи, Элмурод характери ва тақдири тасвирида ёзувчи баъзи масалаларни кўтарган бўлса ҳам, бу салкам олти юз саҳифалик романнинг бош қаҳрамони учун кифоя қиларли эмас. Элмурод образида улкан романбоп яхлит ғоявий-эстетик проблема этишмайди, бу образнинг ғоявий-эстетик функциясидан кўра композицион восита сифатидаги функцияси кучли.

Ёзувчи кейинги романида бу хил қусурлардан қутулишга жазм қилди.

ОЛТИН ЗАНГЛАМАС...

Ишқингда ёнмасам жонимдан кечиб,
Жангларда душманинг емириб, янчиб,
Диёрим, меҳрингнн шон билармидим.

* *
*

Олтия ўтда, инсон меҳнатда,
Ишқ ҳижронда синалар экан.

Шуҳрат иккинчи романи «Олтин зангламас»-да «Шинелли йиллар»га қараганда анча илгарилар кетди. «Олтин зангламас» романи билан автор ўзбек адабиётида «очилмаган қўриқ»қа қўл урди, адабиётимизга янги материал олиб кирди, бир вақтлар мамлакатимиз ҳаётида юз берган социалистик қонунчиликнинг — ленинча нормаларнинг бузилиши билан боғлиқ масалаларни ғоят кескин қилиб қўйди. Шунингдек, асарда севги ва оилавий муносабатлар проблемаси ҳам қаламга олинади. Маълумки, «Шинелли йиллар»да ҳам бундай муносабатлар тасвири бор эди, автор бу ерда бу хил муносабатларга ҳам хийла кескин тус беради. Натижада «Олтин зангламас» ўткир проблематик роман бўлиб чиқди.

Романда кўтарилган проблемалар бевосита бош қаҳрамоннинг ҳаёт йўли, тақдири орқали ифодаланган. «Шинелли йиллар»даги Элмуроддан фарқли ўлароқ, «Олтин зангламас» қаҳрамони Содиқ тақдири ҳақиқатан ҳам романга арзугилик. Унинг саргузаштларида китобхон учун ибратли моментлар кўп. Ёзувчи Содиқни ҳаётнинг ғоят сермашаққат ва мураккаб йўлларида олиб ўтади, унинг бошига кўп оғир

савдолар тушади. Лекин Содик шунчаки жафокаш бир кимса эмас, у ҳаммадан бурун *курашчан шахс*. Қаҳрамон сермашаққат онларда ҳам тақдирга тан бериб қўя қолмайди, аксинча, виждонига гард юқтирмайди, коммунистик идеалларга содик қолади, шу идеал йўлида мардларча кураш олиб боради. Совет кишисининг эътиқоди — бу олтин, бу олтин эътиқоднинг олижаноблиги, метинлиги, синовлардан голибона ўтиб тантана қилиши, яъни олтиннинг зангламаслиги бош қаҳрамон характерининг фалсафасини, романининг асосий пафосини ташкил этади. Шу тариқа «Олтин зангламас» қаҳрамонлик романи ҳамдир. Унда қаҳрамонлик билан проблематиклик ажойиб тарзда уйғунлашиб кетган.

Қаҳрамонона руҳ асарнинг тасвир услубига ҳам таъсир кўрсатган, ундаги тасвир жўшқин, кўтаринки, романтик бўёқларга бой. «Олтин зангламас» бу жиҳатдан ҳам «Шинелли йиллар»дан фарқ қилади. Адиб «Шинелли йилларда ҳодиса ва характерларни холисона тасвирлашга, уларни ўз ҳолича беришга тиришган эди. Бу ҳол баъзан ўта лоқайдликка олиб келган. романда натуралистик тафсилотларнинг кўпайиб кетишига сабаб бўлган эди. «Олтин зангламас»да эса, автор ҳар бир ҳодисани бевосита қалб қаъридан ўтказиб тасвир этади, ҳодисаларга тортинмай аралашаверади, уларга бўлган муносабатларини дангал баён этаверади. «Олтин зангламас»ни бемалол *шоир прозаси* деб аташ мумкин, ҳа, у шоирона, яъни шуҳратона битилган, худди шеърларида бўлгани каби бу романда ҳам ҳиссиёт жилolari ўталашган тарзда намоён бўлади, ёзувчи ўзи севган шахсларни астойдил ардоқлайди, тўлиб-тошиб шарафлайди.

ўзига ёқмаган кимсаларни кескин қоралайди, аёвсиз савалайди, қаҳрамонлардаги сифатларни ҳам қуюқ бўёқларда бўрттириб беради.

«Шинелли йиллар»да характерлараро тўқнашувлар йўқ даражада, борлари ҳам ниҳоятда заиф. «Олтин зангламас» эса, характерларнинг кескин тўқнашувлари, ўткир конфликтлар асосига қурилган.

«Социалистик реализм драматургиясида,— деб ёзган эди Н. Погодин,— тасдиқланадиган асосий фикр ҳал қилувчи ҳисобланади. Демак, ижобий қаҳрамонимиз — совет кишиси асосий конфликтни бошқаради ва ҳал этади. Бу қаҳрамоннинг шахсияти қанча бой ва қизиқарли, диққатга сазовор бўлса, асосий конфликт шунча чуқур бўлади»*. Атоқли драматургнинг бу фикри фақат драматик асарларгагина эмас, эпик турга, роман жанрига ҳам бевосита тааллуқли. «Олтин зангламас»нинг муваффақиятини таъмин этган омиллардан бири ҳам конфликтнинг худди шундай тариқа ҳал этилганлигидир. Романнинг асосий конфликтини бош қаҳрамон Содиқ бошқариб боради, Содиқ характери бевосита рақиблар билан тўқнашув ва олишувларда очилади, Содиқ шахсияти бой, қизиқарли ва ибратли бўлганидан асарнинг конфликтини ҳам мазмундор чиққан. Зотан, «Олтин зангламас»нинг фазилатлари, унинг ютуқ ва камчиликлари конфликт қурилишида жуда яққол кўринади. Шунга кўра романи конфликт нуқтаи назардан таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир.

Конфликт қуришда ёзувчи классик романчи-

* «Бадий ижод ҳақида», тўплам, Бадий адабиёт нашриёти, Т., 1960, 79-бет.

лик анъаналарига эргашади, детектив, саргузашт сюжет усталарининг тажрибаларига таянади, ижобий қаҳрамонларни яхшилик, салбий қаҳрамонларни ёмонлик тимсоли, улар орасидаги зиддиятни эса яхшилик билан ёмонлик орасидаги кураш тарзида талқин этади, ёзувчи сюжетни кўпроқ фавқулодда ситуациялар асосига қуради, сюжетда тез-тез сирли тугунлар ташлайди, воқеа ривожига кескин қайрилишлар ясайди. Гарчи роман сюжети ва конфликтда ёзувчи *шартли приёملарга* мойиллик кўрсатса-да, шартлиликка маҳлиё бўлиб кетиб баъзан ҳаёт ва характер мантиқига путур етказиб қўйса-да, *ҳаёт ҳақиқатини* ифодалаш ёзувчининг бош муддаоси бўлиб қолади, адиб социалистик реализм адабиётининг муҳим талаби — тарихийлик принциpigа риоя қилади.

Асар сюжети ва конфликтни шунчаки ёзувчи фантазиясининг маҳсули эмас, аввало конкрет тарихий шароит ва шу шароитда юз берган маълум *ҳаётий процесслар* самараси.

Роман бош қаҳрамони Содиқ дастлаб 30-йиллар тарихий шароити фонида кўринади. У кўп эзгу ниятлар билан шаҳарга кўчиб келган. Бу ерда институтда ўқиётган укаси Қодирга қулай шароит яратиб бермоқчи, тирноққа зор хотинни Жаннатни докторларга кўрсатмоқчи, ўзи эса аспирантурага кирмоқчи. Асар воқеаси сирли танишувлардан бошланади, Содиқ шаҳарга келиб ilk бор «сурма ранг дўппили сертакаллүф киши» Мирсалимга дуч келади. Мирсалимнинг ҳимматига сазовор бўлади, укаси Қодир эса Мирсалимнинг қизи — атлас кўйлакли дилбар Азизага тўқнаш келади ва уни севиб қолади. Бу тасодифий тўқнашувларининг тагида кўп гап бор.

Шу йўл билан ёзувчи икки оила — икки қутбни бир-бирлари билан туташтиради, туташтирганда ҳам бу икки оилани ҳам дўст, ҳам душман қилиб туташтиради. Кейинроқ бориб Мирсалим Содиқ ва Содиқ оиласининг ашаддий ғоявий душмани ҳамда кушандасига айланади, унинг қизи Азиза эса Қодирга кўнгил қўяди, Содиқ оиласининг энг яқин меҳрибон кишиси, мададкори бўлиб қолади. Шу тариқа ёзувчи китобхонни ҳаяжонга соладиган ўткир коллизия яратади.

Шундан кейин ёзувчи келгусида юз берадиган тўқнашувлар учун замин ҳозирлашга, аввало Мирсалим шахсиятини таърифлашга киришади. Мирсалим Содиққа ўзини яқин олиб илтифот кўрсатар экан, бу тасодифий эмас, кўнглида туғилган маълум ўй-режалар уни шунга даъват этади, Мирсалим «илоннинг оёғини санаган одам», унингча, Содиқ шунчаки одамлардан эмас, «ахир қўлидан бир иш келмаса шундай шахри азимга келармиди», «бунда албатта бир ҳикмат бор, кўтарилиши мумкин, ҳозир унинг ҳеч кимни йўқ, айти пайт».

Ҳа, Мирсалим ҳамиша ўз фойдасига иш кўради, бу гал ҳам шундай қилади, айти пайтда Содиқни тушовлаб олади, ёнгинасидан ҳовлижой топиб беради, уйига чақириб меҳмон қилади.

Содиқ тез орада мактабда обрў-эътибор қозонади, каттага ука, кичикка ака бўлиб олади, буни кўрган Мирсалим бир жиҳатдан ҳасад қилади, иккинчи жиҳатдан унга ўзини яна ҳам яқин олади. Бу икки шахс бир-бирига яқин келган сари улар орасидаги тафовут тобора яққолроқ кўзга ташлана боради, улар табиатидаги

бир-бирига зид сифатлар тўқнаш келиб, орада секин-аста пинҳона жанглар бошланади.

Дастлаб Мирсалим Содиқнинг оилавий аҳволини, бефарзанд эканини кўриб қувонади, бир қизга кўнгли тўлмай, ўғил армонида ёниб юрган бу одам «дунёда ўзидан ҳам бахти қора, худонинг қаҳрига учраган кишилар»нинг борлигидан ўзига тасалли беради. Бироқ фарзанд боисидан Мирсалим хонадониди доимо жанжал, тирноққа зор Содиқ хонадониди эса тотувлик. Бу ҳол Мирсалимнинг кўзига ғайри табиий кўринади, ғашини келтиради, у бу оиланинг ит-мушук бўлишини кўргиси келиб қолади. Биров ёққан оловда исинишга мойиллик, ҳасадгўйлик Мирсалимнинг табиатида бор, ёзувчи буни аввалроқ эслатиб ўтган эди, энди у кучга киради.

Мирсалим фаолиятини активлаштириш учун асарда яна янги далиллар келтирилади. Мирсалим Содиқ оиласи билан яқин алоқа боғлар экан, яна бир нарсани назарда тутди, хотинига бу оиланинг бахтсизлигини писанда қилмоқчи, «кўриб қўй, мана бунақа мушфиқ оилалар ҳам бор дунёда» демоқчи, «бу билан ҳамиша ҳаётдан нолиб юрадиган хотинига ўз бахтиёр турмушини таъкидлаб, уни миннатдор» этмоқчи бўлади. Мирсалимнинг бу хатти-ҳаракатларини адиб яна бир ишончли факт билан асослайди. Фарзанд хусусида бу одамнинг тили қисқалик жойи бор, бу оиланинг биргина фарзанд билан ўтаётганига хотин эмас, Мирсалим айбдор. Хотинининг таъна-дашномларига энди у Содиқ оиласини қалқон қилиб тутмоқчи. Бироқ акс ҳол юз беради, Мирсалимнинг хотини бу оилани ёқтириб қолади, эр-хотин орасидаги тотувлик, илиқ муомала унинг ҳавасини келтиради. Бундан

Мирсалимининг тоқати тоқ бўлади. Бунинг устига Мирсалим билан Жаннат орасида келишмовчилик туғилади, Жаннат Мирсалимга совуқ муносабатда бўлади, уни «ўғри мушук» деб қарганини ўз қулоғи билан эшитиб қолади. Ана энди Мирсалим фаол ҳаракатга кўчади, бутун ҳийла-макрини ишга солиб соддадил Содиқни лақиллатади, Жаннатнинг туғмаслиги унга қўл келади, қисқаси, уни Жаннатдан совутиб, Мушарраф исмаи бошқа бир аёлга рўпара қиладди.

Шахсий-оилавий масаладаги зиддиятнинг маълум бир интиҳого етказгандан кейин, ёзувчи ижтимоий соҳадаги тўқнашувлар тасвирига кўчади. Бу ерда ҳам ёзувчи гапни қаҳрамонлар орасида юз берадиган зиддиятларга замин ҳозирлаш, уларни асослашдан бошлайди.

Кўп ўтмай Содиқ директорликка кўтарилади, коллективда ташаббус уйғотиш, ўқув-тарбия сифатини кўтариш учун ғайрат-шижоат билан ишга киришади. Шу ниятда у ўқувчилар фаолияти билан яқинроқ танишишга тушади. Мана шу интилиш йўлида у қатор кўнгилсиз воқеаларга дуч келади, хусусан Мирсалимининг мактабдаги ножўя хатти-ҳаракатлари, дарсдаги тўтруксиз қилгиликлари Содиқнинг энсасини қотиради. Содиқ ҳолис ният билан Мирсалимин тартибга чақирмоқчи, кўпчилик орасида муҳокама этиб, уни тўғри йўлга солмоқчи бўлади. Бироқ Мирсалим бунақа йўлга юрадиган одам эмас, у эгри йўллар орқали кун кўриб одатланган, Содиқ таъқибига учрагандан кейин ҳам яна шунақа йўл ахтаради. Энди у ниҳоятда қабих ишга қўл уради. Содиқдан дакки еган ғаламисларни атрофига тўплаб, унинг устидан игво тарқатади, бу ғаламис одам, ўша йиллардаги му-

каб вазиятдан фойдаланиб қолади, Содиққа алқ душмани» ёрлиғини ёпиштиришга, уни оссиэ қаматишга муваффақ бўлади.

Шу ерга келганда Содиқ билан Мирсалим асидаги конфликт асосан тугайди. Энди Со- қ оиласида Мирсалим уюштирган говлар қола- . Булардан бири нобоп хотин Мушарраф қил- ишлари, иккинчиси ноҳақ туҳмат изтироблари, моқ азоблари. Бош қаҳрамон янги зиддият- ар, янги курашлар майдонига киради.

Ёзувчи бош қаҳрамон тақдирига алоқадор янги конфликтлар тасвири билан бирга парал- ел равишда Мирсалим тақдирини ҳам ҳикоя илаб боради, Мирсалим учун ҳам янги зиддият айдонларини белгилаб олади, Содиқнинг иниси Қодир, Қодирнинг севиклиси, ўз қизи Азиза Мирсалим йўлига ров бўлиб тушади, Мирсалим Азиза билан Қодирни бир-биридан жудо этиш- га, Қодирни орадан йўқ қилишга кўп уринади, иғво, фисқу фасодлар тарқатиб Қодир бошига ҳам оғир савдолар солади, лекин у барибир, бу икки навқирон наслининг аҳду паймони олдида ожиз қолади, муҳаббат қабиҳлик устидан голиб келади. Азиза нобоп отадан ваз кечади, Қодир эса Мирсалим ташлаган говларни бартараф этиб муддаосига эришади.

Ёзувчи Қодир билан Азиза севгиси орқали чин севгининг ҳаётбахш кучини кўрсатади, са- доқатли қиз Азиза тимсолида совет жамияти- нинг тарбиявий ролини таъкидлайди. «Қарқу- ноқдан булбул чиқиши» — Мирсалимдек қабиҳ шахс оиласида Азизадек пок қалбнинг етилиши бежиз эмас. Азиза совет мактабида ўқиган, коллектив орасида улғайган, социалистик идеал- лар руҳида тарбияланган, унинг қалбида социа-

листик муҳит туғдирган гўзал туйғуларни ҳатто унинг энг яқин кишиси — отаси Мирсалим ҳам айнитолмайди.

Мирсалим тақдири тасвирида ёзувчи яна бир йўл тутadi, муҳитга, вазиятга бўлган муносабатини бериш орқали ҳам унинг характерини таърифлаб боради. У уруш арафасидаги мураккаб вазиятдан ўзининг қора ниятларини амалга ошириш учун фойдаланиб қолади, софдил кишиларнинг оёғига болта уриш, «айби»ни фош этиш йўли билан шуҳрат ва мартабага интилади. Уруш бошлангандан кейин эса бу «садоқатли одам» совет ҳукуматининг ашаддий душманига айланади, фашистларнинг «яшин тезлиги»даги ҳужумидан қувонади, кўнглида ётган бойвачча орзулари уйғонади, инқилобдан аввал бошга салла ўраб дўконларда юрган тотли йилларини қўмсаб қолади. Яшириб қўйган уй-жой ва ер-сувларнинг сарғайиб кетган васиқасини олиб, завқ билан бағрига босади. У сазбрасизлик билан немисларнинг бостириб келишини кутади, улар билан тил топиш ниятида немистилини ўрганишга киришади, намоз ўқиб фашистларнинг ҳақиға дуо қилади... Лекин у кўчага чиққанда бошқача одам бўлиб, юзига жиддий тус беради, юрт бошига тушган ташвишни бирга тортаётган кишидай бошини қуйи солиб юради, ишга сал барвақтроқ келиб, ҳаммадан кейин кетади, қўл естидаги одамларга ҳам муомаласини ўзгартади. Бу жиҳатдан у Абдулла Қаҳҳорнинг «Хи-хи» фелъетонидаги типни эсга солади.

Ёзувчи бу билан ҳам чекланмайди. Мирсалимни фош этишни давом эттиради. Ноилоҳликдан Мирсалим урушга кетади, душман томо-

нига ўтиб астойдил хизмат қилади, «мусулмон лашкарлари»га мусулмончиликдан дарс беради, сўнгра жосус бўлиб она юртига келади ва бу ерда қўлга тушади.

Маълум бўляптики, Мирсалим образи тасвирида автор асар охирига томон қора бўёқни ҳаддан ташқари қуюқлаштириб юборади, ёмонликка оид жамик сифатларни унга ёпиштираверади, натижада бу образнинг кўзга аниқ ташланиб турган жонли қиёфаси бирмунча хира тортиб қолади.

Содиқ билан Мушарраф орасидаги можаро ва унинг ечими ҳам диққатга сазовор. Оддий танишувдан бошланган бу икки шахс орасидаги муносабат кейинчалик кескин коллизияга бориб етади, ёзувчи бу коллизия тасвири орқали оила ва муҳаббатга оид муҳим фикрни олға суради.

Содиқ идеал шахс эмас, у баъзан адашади, иғволарга учайди, хусусан оилавий ҳаётда катта хатога йўл қўяди. У дастлаб оилани тутиб турадиган бирдан-бир ҳалқа фарзанд деб тушунади. шахсий бахтни фақат фарзандда деб билади. оилавий турмушда муҳаббат, садоқат ва ўзаро ҳурматнинг ролини назар-писанд қилмайди, у фарзанд баҳонасида Жаннатнинг жавобини беради, фарзанд деб Мушаррафга уйланади. Содиқ ўйлаган бахт ҳам рўёбга чиқади, Мушарраф ўғил туғиб беради. Бироқ Содиқ бу билан бахтиёр бўлолмайди, энди оилада Содиқ орзу қилган нарса бору, энг муҳим нарса йўқ, оилани тутиб турадиган муқаддас туйғу-муҳаббат, садоқат ва ўзаро ҳурмат йўқ. Мушарраф ана шундай муқаддас туйғулардан маҳрум, енгилтак, тантиқ бир аёл бўлиб чиқади. Натижада бу оила узоққа бормайди, дастлабки синовга ҳам бардош берол-

май чилпарчин бўлади, Содиқнинг бошига иш тушиши билан Мушарраф ундан юз ўгирди. Муқаддас туйғу эса яна ўз кучини кўрсатади. Ана шу оғир синов кунларида аломат аёл Жаннат Содиққа суянчиқ бўлади. Охирига бориб Мушарраф образи тасвирида ҳам худди Мирсалим образидаги нуқсон такрорланади, ёзувчи фош этишни бир оз ошириб юборади. («Мушаррафнинг ҳирси» бобини назарда тутяпмиз.) Бу ҳол образнинг ҳаётийлигига маълум даражада путур етказган.

Содиқ қаршисидаги эндиги асосий гов — Диловархўжа. Яна тасодиф юз беради. Содиқ қамоқда ашаддий душман Диловархўжага дуч келади. Диловархўжа бир вақтлар босмачилар шайкасига бош бўлган, совет ҳокимиятига қарши курашган. Содиқ эса мустақил бўлинмага бош бўлиб, Диловархўжа қўрбоши билан олишган, унинг йнгитларини тор-мор келтирган, шу шиддатли жангда юртига коммунист бўлиб қайтган, аммо Диловархўжани изсиз йўқотган. Ниҳоят у қўлга олинади, ашаддий жиноятчи билан туҳмат қурбонининг қисмати бир нуқтада тўқнаш келади, икки дил, икки олам учрашади. Содиқ ўзининг бу синфий душманидан ўч олишга тайёр, лекин иложсиз, ҳозир ҳар иккала рақибнинг ҳам мавқеи бир. Нақадар ўткир коллизия!

Ёзувчи Диловархўжа характери тасвирида тўғридан-тўғри қора бўёқни ишга солади. Маълумки, Мирсалим ва Мушарраф образлари тасвирида адиб бошқачароқ йўлдан борган, оз бўлса-да олдин улардаги айрим ижобий сифатларни ҳам таъкидлаб ўтган эди. Бу ҳол ўша характерларнинг моҳиятига мос бўлиб тушган эди.

Диловархўжа бўлса ўзгача тип, у ашаддий жиноятчи, қотил, одамийликдан йироқ шахс. Шунинг учун ҳам ёзувчининг бу одамга нафрати чексиз, унинг номини ижирғаниб тилга олади, кўзига турган-битган бетавфиқ бўлиб кўрилади. Унинг ташқи қиёфаси беҳад хунук: хумкалла, дўнг пешана, сўйлоқ тиш, укки кўз, қоши мўйлабга ўхшайди, юзи рўпарасидан сочма ўқ егандек чўтир, унинг хатти-ҳаракатлари ҳам беўхшов: мушукмижоз, ухламай кўзи очигича хуррак отади, чой ичганда, томоғи қувурдек қулт-қулт этади, у бошдан кечирганларини — қочоқликдаги саргузаштларини, қўлга тушиб қолиш тарихини, хотини ва онасига муносабатини сўзлаганда ниҳоятда жирканч қиёфага киради.

Бутун фожиа шундаки, Содиқ ана шундай махлуқ билан бир ерда кун кечиришга мажбур. У Содиққа «келадиган еримиз битта экану жониягизни мунча жабборга бериб нима қилардингиз ўша йиллари!» деб таъна қилади. Энди у бошга тушган кулфат туфайли Содиқни «тавбасига таянган», «эътиқодидан қайтган» деб гумон қилади, ўзига маслакдош деб билади. Бироқ дастлабки тўқнашувларданоқ, унинг ўй-гумони пучга чиқади. Содиқдаги ишонч ва эътиқодни кўриб, лол қолади.

Ёзувчи бу икки шахсни маънавий жиҳатдан бир-бирига қиёс қилади. Диловархўжанинг келажакдан, озодликдан умиди йўқ, у ўз жиноятига иқрор, унинг виждони ҳеч нарсадан қийналмайди, ҳаромдан хазар қилмайди, хиёнатдан қайтмайди, «дунёни ўт олса майли, лекин меннинг кабобим пишса бўлди» деган ақида билан кун ўтказади. Содиқ эса бошқача ўй-хаёл билан

яшайди, бу кўргилик унинг учун вақтинчалик, у ўзининг бегуноҳ эканини билади. Бу йигит эртаги кун — адолатнинг тантанасидан умидвор, у кунни кечаю кундуз сабрсизлик билан кутади. Ёзувчи дейди: «Агар унинг қалбида шу умид машъали пориллаб ёниб турмаганда, унинг эртасини ёрқин кўрсатиб турмаганда, балки Содик бу кутилмаган ва кўникиш оғир бўлган ҳаётга бунчалик бардош бериб яшолмас эди. Эртаги кун умиди ишончига айланган, ишонч эса унга бардамлик бахш этарди».

У бошига иш тушганда ҳам эл-юртга наф етказиш йўлини, улкан ҳаёт билан боғланиш йўлини ўйлайди, ҳалол меҳнат билан банд бўлади, меҳнатининг самараси улкан ҳаёт дарёсига қўшилган жонли ирмоқ эканини сезиб, шу оғир кунда ҳам инсон ва юрт учун нафи тегаётганидан» таскин топади.

Бу икки шахс орасидаги тафовут Улуғ Батан уруши бошланган кезлари яна ҳам яққолроқ намоён бўлади. Тасодиф туфайли уларнинг иккови ҳам урушга тушади. Фашистлар ҳужуми Диловархўжанинг сўниб қолган умидларини оловлантиради, энди у бир амаллаб жон сақлаш, немислар томонига омон-эсон ўтиб олиш пайига тушади. Эл бошига иш тушган ана шу қалтис вазиятда Содик ўз ўрнини фронтда деб билади. «Модомики уруш бошланган экан, биз учун йўл битта: фронт! Эртага ялпи сафарбарлик бошланиб, ҳар одамнинг жойи фронт бўлиб турганда орқага қайтиб лагерь панжарасидан томоша қилиш ҳам, қочоқ бўлиб бир кавакда моғор босиб ётиш ҳам мен учун малол келади. Арғамчи кучи қил, мен фронтни танладим», — дейди у. Содик ҳамма расмийатларни бир ёққа йиғиш-

тириб қўйиб жангга отланади, совет армияси сафида советларнинг душманига қарши кураш олиб боради. Бундан у ниҳоятда мамнун. «...Содиқ ўз ўрнини топди. Унинг жойи шу ерда, шу ўқлар чақнаб, миналар портлаётган, ҳар лаҳза ўлим совуқ ел уфуриб турган муқаддас ерда, шу окоп, шу ертўлада. Душман унинг мурдаси устидан босибгина бу ёққа ўтади. Агар у душманга бефарқ қараса, ўз муқаддас Ватани учун жон тикмаса, ўзи ўқ узиб, ўзи ҳимоя қилмаса, бошқалар ҳам шундай қилмаса, унда эл-юрт тақдири, социалистик революция тақдири, Совет ҳокимияти тақдири нима бўлади! Йўқ! Буни у миясига сиғдиролмайди...»

Содиқ билан Диловархўжа орасидаги зиддият ҳам шу жангда ҳал бўлади, Содиқ рақибини катта жиноят устида — душман томонига қочаётган вақтида отиб ўлдиради.

Содиқнинг фронтдаги фаолияти яна бир муҳим конфликтни ечишга имкон беради. Содиқнинг иши юзасидан Пушкарёв билан Чуханов шуғулланадилар. Улар давлат хавфсизлик органининг ходимлари. Ёзувчи бу икки шахс тимсолида икки хил типни бермоқчи, орган ходимлари срасида яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам бор эди, деган гапни айтмоқчи бўлади. Чуханов фитнесларга имконувчи, шошқалоқ, тошмеҳр, дағал шахс. Пушкарёв бўлса бутунлай бошқа одам. «Чуханов ҳам терговчи, бу ҳам терговчи. Иккаласи икки дунё. Биридан кишининг кўнгли сув ичади, иккинчисидан энсанг тош қотади. Пушкарёвга ўхшаганлар бўлгани ҳолда нега Чухановлар бунақа иш тутадилар экан?» — деб ажабланади автор.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу икки хил шахс

талқинида ёзувчи қўллаган усул — характерларни ошкора таърифлаш ва таққослаш у қадар ўзини оқламаган, ёзувчи характерларни таърифлашга, улар орасидаги тафовутни кўрсатишга шошилади, характерлар моҳиятига чуқурроқ кириб бормайди, улардаги сифатларнинг манбаларини очишга, асослашга етарли эътибор бермайди. Финалга бориб автор бу камчиликларни бир қадар бартараф этишга уриниб кўради. Содиқ фронтда тасодифан (ҳа, яна тасодифан) Чухановга дуч келади, шиддатли жангда Чуханов кўзи олдида зўр шижоат кўрсатади, рақиб Чухановни ўлимдан сақлаб қолади, буни кўрган Чуханов унга тан беради, самимият изҳор этади. Содиқ ҳам Чуханов тимсолида бошқача одамни кўради, шу кунгача нафрат билан эслаб юрган одамнинг кўнглида шунчалик самимий гаплар борлигидан ҳайратда қолади. Чуханов бир вақтлар Содиққа қилган қўполлигидан энди хижолатда. «Бошқа кўришамизми, йўқми—билмайман. Шунинг учун сизга бир ҳақиқатни айтмоқчиман. Мен сизни қаттиққўллик билан ўша вақтда тергов қилган эканман — бу тўғри. Хафа бўлишга ҳақингиз бор. Лекин шунинг унутмангки, мен сизни душман деб, душманга қилинадиган муомалада бўлганман. Бу меннинг бурчим эди... Ахир биз уч кишининг гувоҳлигига қандай қилиб ишопмаймиз. Лекин баъзан шубҳаланардим ҳам. Ўша суратингиз чиққач (жангда матонат кўрсатгани учун Содиқнинг газетада сурати чиқади — У. Н.), яна шубҳам ошди, биз қилган хатоми қандайдир бир мўъжиза йўли билан тузатаётганингизни билдим. Чунки сиз биз айблаган киши бўлганингизда фронтга эмас, бошқа ёққа йўл олган бўлардингиз, бирор хил

ватда Гитлернинг галабасини кутиб, унинг тани-жони соғлиғини тилаган бўлардингиз. Фронтга йўл олишингизнинг ўзи кифоя қилгани ҳолда, яна жонбозлик кўрсатиб жанг қиляпсиз. Буларнинг ҳаммаси бизга маълум бўлгандан кейин хатомизнинг нақадар қўпол эканига иқрор бўлиб, сизни безовта қилмасликка қарор қилдик» деб изох беради Чуханов Содиққа ўтган ишлар ҳақида. Энди Чуханов Содиқнинг асл одам — олтин одам эканига иқрор, Содиқ партияга ўтадиган бўлса тавсия беришга ҳам тайёр.

Шу тариқа асардаги асосий конфликтлар ҳал бўлади, Содиқ йўлидаги ғовлар асосан бартараф этилади, олтин юзига қўнган ғуборлар кўтарилади. Бироқ эл-юрт олдидagi ғов ҳали турибди, фашизм билан олишув давом этяпти, демак Содиқ йўлидаги кураш ҳам узил-кесил тугаган эмас, у фашизм билан курашда давом этади ва шу курашда ҳалок бўлади.

Кўриниб турибдики, асар бош қаҳрамони Содиқ тақдирини ҳал этишда уруш воқеалари муҳим роль ўйнайди, ромanning учинчи қисми бутунисича уруш даври воқеаларига бағишланган. Шунга асосланиб айрим танқидчилар «Олтин зангламас»ни Улуғ Ватан уруши ҳақидаги романга чиқариб қўяётирлар. Масалан, Жўра Ҳожиматов «Ҳаётнинг бадий инъикоси» сарлавҳали мақоласида «Олтин зангламас»ни таҳлил этиб келиб: «Романда совет кишиларининг Улуғ Ватан уруши фронтларидаги жанговар курашлари, мардонавор ишлари тўлиқ ифодасини топади» деган хулосага келади.* Агар шу фикр

* Жўра Ҳожиматов, Ҳаётнинг бадий инъикоси, «Шарқ юлдузи», 1967, № 8, 220-бет.

«Шинелли йиллар» ҳақида айтилганда бошқа гап эди, «Олтин зангламас» Ватан уруши ҳақидаги асар эмас, бинобарин, унда уруш ҳаёти тўлиқ ифодасини топган ҳам эмас, бу ёзувчининг вазифаси ҳам эмас, романда Ватан уруши воқеалари қаҳрамонлар ҳаётининг бир бўлаги сифатида кўрсатилади. Агар диққат қилинса жанг картиналари тасвири бу ерда «Шинелли йиллар»дагига қараганда бирмунча бўшроқ, мавҳумроқ. Ёзувчини бу романда жанг воқеалари эмас, шу воқеаларга қаҳрамонларнинг муносабати кўпроқ қизиқтиради. Уруш воқеаларини ёзувчи қаҳрамонларни ажрим қилиб олиш учун қаламга олади, эл бошига иш тушган ана шу оғир синов кунлари пуч — пучга, сарак — саракла ажралади. Гўё Ватан уруши воқеалари роман конфликтининг ечими вазифасини ўтайди.

Ж. Ҳожиматов мақоласида яна бир ғалати гап бор. Танқидчи романда айрим мунозарали ўринлар, камчиликлар йўқ эмаслигини айтиб, шундай ёзади: «Бош қаҳрамон Содиқ асарнинг финалида ҳалок бўлади. Шундай бўлмагани яхши эди. У ўз ҳаётини бағишлаган ишининг тантанасига ишонса-да, ҳақ ғалаба қилишга амин бўлса-да, уни кўришга муяссар бўлмайди, орзиқиб кутган оқланиш кунларини кўрмайди»*.

Аввало, танқидчининг роман воқеалари ҳақидаги изоҳи унча тўғри эмас. Аввал айтганимиздек, асарда Содиқ билан боғлиқ можаролар асосан ҳал бўлади, у ғалаба қилади, ҳақиқатнинг тантанасини ўз кўзи билан кўради, терговчи Чуханов билан ҳозирги учрашув Содиқ учун

* Жўра Ҳожиматов, Ҳаётнинг бадиний инъикоси, «Шарқ юлдузи», 1967 й, № 8, 220-бет.

тантананинг ўзгинаси. Энди масаланинг фақат расмий жиҳати қолади, холос. Содиқ шуни кўролмай кетади.

Хўш, буни асарнинг камчилиги деб бўлармикан? Ҳаётда нималар бўлмайди дейсиз, ёзувчи ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқатини кўрсатишга, кўпинча ўзи ва китобхон истамаган ҳодисаларни ҳам ёзишга мажбур. Қаҳрамонларим шундай хатти-ҳаракатлар қиладиларки, мен уларнинг шундай қилишини асло истамас эдим,— деган экан Лев Толстой.

Бош қаҳрамон Содиқнинг ўлими билан боғлиқ бошқа бир гапни айтиш мумкин. Содиқ оғир ярадор ҳолда миналаштирилган мактаб биносини қутқаришга жазм қилади. Бу билан ёзувчи Содиқнинг фидойилигини яна бир бор таъкидламоқчи бўлади. Бу ҳол асарда сунъийроқ чиқиб қолган. Маълум бўлишича, ўша мактаб биносига ярадорлар жойлаштирилган экан. Содиқнинг безовталлигини кўрган госпитал бошлиғи: «Хабар бериб қўя қолсак нима қилади? Ярадорларни тезда олиб чиқишади — вассалом» деса Содиқ: «Бино-чи, бино!» деб хитоб қилади ва бинони қутқарамаи деб ҳалок бўлади.

Асарнинг бошқа ўринларида ҳам бундай сунъийликлар учрайди. Ёзувчи бош қаҳрамондаги ижобий сифатларни таъкидлаш ва исботлашда жуда ошириб юборади, Содиқдаги ишонч, эътиқод ва фидойиликни ҳар ерда, ҳадеб қайд этаверади.

«Олтин зангламас» конфликт ва характер тасвири жиҳатидан «Шинелли йиллар»га қараганда устун эканини айтдик. Ёзувчи бу романда шу қадар кўп драматик асослар топадики, уларнинг ҳаммасини тасвир этишга, қаҳрамон-

лар қалбига олиб ўтишга улгурмай қолган, натижада драматик асослар билан уларнинг бадий ифодаси орасида номутаносиблик вужудга келган, кўпгина ҳаяжонли воқеалар бадий картина даражасига кўтарилмай қолиб кетган, ёзувчи уларни шунчаки баён этиш, эслатиш билан чекланган.

Биргина мисол. Романнинг иккинчи қисмидаги «Соғиниб» бобини эслайлик. Бобда аввал Жаннатнинг адолат холаникига келиши ва келгандан кейинги ишлари ҳикоя қилинади. Ниҳоятда ҳаяжонли воқеа. Бир вақтлар таъқибга учраган онага қайтиб келиш — бу осонгина кўчадиган ҳодиса эмас! Кейин Содиқни кўргани бориш учун бўлган маслаҳат баён этилади. Бу нарса ҳам асарда силлиққина кўчади. Сўнгра йўл саргузаштлари ва ниҳоят Содиқ билан учрашув қаламга олинади. Нақадар ўткир драматик ҳолат! Содиқ ўкситиб ташлаб кетган хотини Жаннат қаршисида, шундай оғир дамда у ўғли Маратга она, Содиққа суянчиқ бўлгани келган. Содиқнинг ўша топдаги ҳолати ҳақида шу гапларни ўқиймиз:

«Жаннат гапни ўз шахсий ишларидан четга олиб қочмоқчи бўлса ҳам, барибир, Содиқнинг кўнгли ҳамон хижил, ҳамон ўрнига тушмас эди. Агар кўнглидагини очик-ойдин айтиб, юрагини бўшатиб олмаса, армон бўлиб қолиб, янаги кўришгунларича ич этини еб юришини биларди...

Бу фикр Содиқнинг хаёлидан кетмади, соатлар ўтган сари парма бўлиб чуқурроқ кириб борди. Ана шундан кейин Жаннат билан албатта гаплашишга қарор қилди...»

Тавсифий характердаги бу хил гап-сўзлар қаҳрамоннинг ўша дамдаги драматик ҳолатини,

руҳий кечинмаларини ҳаққоний ва таъсирчан қилиб кўрсатишга қодир эмас.

Адиб галдаги романи «Жаннат қидирганлар»да бу хил камчиликдан халос бўлишга интилади, энди бу романда автор драматик ҳолатлар билан баробар уларнинг бадний ифодасига, қалб драмаси тасвирига, психологик таҳлилга ҳам алоҳида эътибор беради.

ИККИ ЙУЛ, ИККИ ХИЛ ТАҚДИР

Бахтимки, шу юртда, шунда тугилдим,
Бахт излаб бегона юртлар кезмадим,
Шамолга дуч келган пардек тўзмадим...

Шухрат кейинги йилларда «Жаннат қидирганлар» номли роман устида ишлади. «Жаннат қидирганлар» «Олтин зангламас» романининг мантиқий давоми: асар воқеаси «Олтин зангламас»га қўйилган охириг нуқтадан бошланади, роман бош қаҳрамони Умматали гўё «Олтин зангламас» қаҳрамони Содикдан эстафетани ўз қўлига олади. Умматали образи орқали ёзувчи партия XX съезидан кейинги вазиятнинг таҳлил этмоқчи бўлади, адиб съезддан кейин мамлакат ҳаётида юз берган муҳим процессларнинг маълум томонларини ҳаққоний акс эттиришга эришади.

Романда бошқа бир йўналиш ҳам бор. Ёзувчи Умматали ва унинг сафдошлари фаолиятини акс эттириш билан баробар бир гуруҳ ватангадолар қисмати ҳақида ҳам ҳикоя қилади. Ватангадолар қисмати «Олтин зангламас»да ҳам қаламга олинган, Али Нанмхон ва унинг тўдаси тимсолида ватанфуруш-сотқинлар кескин фош этилган эди. Бироқ бу парса «Олтин зангламас»да эпизодик характерда эди, «Жаннат қидирганлар»да эса асарнинг етакчи линияларидан бири даражасига кўтарилган. Ёзувчи Сандак-

барҳожи, унинг оиласи ва оиласи теварагидаги шахслар мисолида ватангадолар қисматини кенг таҳлил этади.

Романнинг ғоявий мундарижасига мос равишда асар сюжети ҳам икки асосий йўналишдан ташкил топган, воқеалар ҳам она юртимизда, ҳам хорижда содир бўлади. Бу икки линия бир қарашда тамоман мустақил, бирибирига алоқасиз ҳолда ривожланаётгандек туюлади. Аммо адиб улар орасидаги ҳам ички, ҳам сиртқи боғланишларни топади. Аввало оилавий қариндошлик иплари Умматали билан Саидакбарҳожини бир-бирига боғлайди. Саидакбарҳожи инқилобдан кейин чет элга қочгач, уч қизи билан хотинини саргардон қилиб қолдирган, ўғли билан садоқатли хизматкорини авраб олиб кетган. Алданган хизматкор Қурбонали Умматалининг отаси. Бола отанинг, ота боланинг изини йўқотади, улар умр бўйи бирибирига толпинади. Умматали улғайгач, ота туфайли иснодга қолади, қочоқнинг — хоиннинг ўғли деган ном орттиради, бегуноҳ ота туфайли бегуноҳ бола бошига кўп оғир савдолар тушадди. Умматали бой алдаб ва хўрлаб ташлаб кетган «бой хотин» билан яқин тутинади. Бу аёлнинг қисмати ҳам фожиа. Аслида камбағал оиладан бўлган, ўз хоҳиш-истагисиз «бой хотин» бўлиб қолган бу аёл узоқ йиллар бой туфайли орттирган иснод жафосини чекади... Демак, роман сюжетидаги икки йўналиш аввало ўтмиш ҳодисалари орқали боғланади. Ўтмиш оқибатлари қаҳрамонлар фаолиятига ҳамиша таъсир кўрсатиб туради. Автор шулар билангина чекланмайди, улар орасидаги бугунги кунги боғланишларни ҳам қидиради. Аъзам об-

рази шунга хизмат қилади, Умматалнинг яқин таниши бўлган енгил табиат, ношукур бу банд жаннат қидириб хорижга йўл олади ва Ҳожи хонадонига бориб қолади, асар охирида икки қутб вакиллари бир-бири билан тўқнашади. совет делегацияси составида чет элга борган Умматали ватангадо ҳам ватанфурушларнинг фожиаи қисматидаи огоҳ бўлади.

Романдаги бу икки сюжет линияси муҳим ғоя ифодасига — асримизнинг буюк ҳақиқати ифодасига хизмат этади. Икки гуруҳ вакиллари ҳам ҳаётда жаннат, яъни ҳақиқат ва бахт қидирадилар. Бахт излашда Умматаллар асримизнинг бош йўлидан, яъни социализм йўлидан борадилар, ҳожилар тўдаси эса терс йўлга тушиб оладилар. Ҳожилар тушган йўл хатарли бўлиб чиқади, худди «Қонли саробда»да бўлгани каби бу йўл уларни фожиага элтади. Умматаллар юрган йўл гарчи огир, сермашаққат бўлса ҳам, бирдан-бир тўғри йўл бўлиб чиқади, улар чинакам жаннатни — ҳақиқат билан бахтни шу йўлдан топадилар.

Демак, роман икки йўл, икки хил тақдир ҳақидаги асардир. «Олтин зағламас»дан фарқ қилароқ, бу романда фақат етакчи қаҳрамонларнинг эмас, деярли барча персонажларнинг бутун ҳаёт йўли, тарихи ҳикоя қилинади, ҳар бир қаҳрамон хатти-ҳаракати ва бу хатти-ҳаракатларнинг оқибати атрофича таҳлил этилади. Асардаги ҳар бир персонаж биографиясининг тасвири ўзича бир қисса.

Бунинг маълум хатарли томонлари ҳам бор албатта. Тандини узоқ ташлаб қўйиб калавани бўшаштириб юбориш, жамики персонажларнинг ҳаёт йўлини, биографиясини ифода этаман деб

баёнчиликка ўтиб кетиш, асарини жонли картиналардан, ҳаяжонли тўқнашувлардан маҳрум этиб қўйиш ҳеч гап эмас. Дарҳақиқат, «Жаннат қидирганлар»нинг талай саҳифаларида шу хавфнинг тазйиқи сезилиб турибди. Ана шундай ўринларда фақат ёзувчининг жозибадор образли ифодаларигина мушкулни бир қадар енгиллатишга имкон берган.

Персонажлар тақдири билан яқинроқ танишайлик. Аввал айтиб ўтганимиздек, романдаги етакчи образлардан бири Умматали. Ёзувчининг ундан умиди катта, у адиб кўнглидаги кўн гапларни, ёзувчи идеалини ўзида ифода этувчи шахс. Бу одамнинг ҳаёт йўли гоят мураккаб, унинг ўтмиши фожиа, бироқ, у бир умр фожиялар гирдобиди қолиб кетмайди, ҳақиқат учун курашади ва ҳақиқатнинг тантанасини кўради. Бу софдиалликнинг қинғирлик устидан қилган ғалабаси эди.

Лекин қаҳрамоннинг бундан буёнги ҳаёти нуқул таитана-ю, шод-хуррамликдан иборат эмас, ёзувчи ҳаётнинг мураккаблигини, ҳаётда қувончли ҳодисалар билан баробар кўнглисиз воқеалар ҳам бўлиб туришини ҳеч қачон унутмайди, қаҳрамон йўлидаги муваққат қийинчиликни рўйирост кўрсатаверади.

Умматали эркинлик олиб ўзида йўқ шод-хуррам ҳолда уйига қайтар экан, гоят кўнглисиз ҳодиса устидан чиқади, хотини Қимматхон бевафолик қилиб, бузуқ йўлларга кириб кетган бўлади. Энди Умматали учун ўз уйи, онаси тамоман бегона, шу қалтис дамда у айрим асарларнинг қаҳрамонлари каби «олижаноблик» қилмайди, «адашган хотин» гуноҳини кечиб қўя қолмайди, йигитлик нафсонияти, инсонийлик

ғурури бунга йўл қўймайди, у бу маскандан ҳазар қилиб уни бутунлай тарк этиб кетади, у меҳрибон одамлар орасида ўз шахсий бахтини топади, Нафиса билан гўзал бир оила қуради.

Умматали меҳнат, фаолият кишиси. У шаҳарда туғилиб ўсган бўлса ҳам, далага, боғ-роғларга меҳр қўйган, агрономликка ўқиб, қишлоққа йўл олган. Қишлоқда зўр ижодий меҳнат билан банд бўлиб турганда бошига қора кунлар тушади, қадрдон далаларидан вақтинча маҳрум бўлади.

Мана у яна ўша ўзи севган далалар қучоғида. «Мана Умматали жон-жонидан севган, унинг ишқида ўқиб-ўрганган, унинг ҳаётига умрини бағишламоқчи бўлган далалар. Бу далалардан қор ҳиди келиб турган ариқлар оқадди, олам-олам қушлар тонгдан шомгача, шомдан тонггача хониш қилади, ҳаёт кўркини улуглайди, киши қалбига чексиз ҳузур-ҳаловат бахш этувчи ранго-ранг чечаклар, минг бир номли гиёҳлар барқ уриб ётади. Баҳорда навбати билан гулга бурканган ранг-баранг мевалар олти ой ёз қуёш нурида ғарқ бўлиб шарбат тўкадилар... Тонгда қирга кетган подаларнинг кечда маърашиб, болаларини соғиниб, олиб-югуриб қайтишлари қандай гўзал! Бу ерларнинг одамлари-чи? Одамларининг баҳоси йўқ. Меҳнат нонини ширин билганлар бунда яшайди... Шаҳарликлар билмайди, аслида булбул уларнинг мадҳини қилади, юксак тоғларнинг ойна кўзли булоқлари уларни деб қайнайди, уларни деб унгурлардан ошиб, тошлардан қўнғироқ чалиб келади. Ҳа, бу ерларнинг гашти бир олам! Бунини жонидан севганларгина қадрига етади! Узоқ-узоқларга суқланиб тикилиб бораёт-

ган Умматалини хаёл ўз тотли оғушида эрка-
лаб, қалбини яйратиб, кўзига ёш қалқитди. Бу
соғиниш, интизорлик, муштоқлик ёши эди...
Мана энди ўша далалар, ўша кенгликлар, ўша
боғу роғ, қорли тоғлар унинг муштоқ кўзи ўн-
гида мағрур ястаниб ётади. Яна уларнинг қўй-
нига зўр иштиёқ, эзгу ният, янги куч-қудрат ва
гайрат билан қайтиб келяпти. Қандай яхши! Бу
ерларда яшаш ва меҳнат қилишнинг ўзга завқи,
ўзга гашти, ўзга латофати бор».

Умматалининг меҳнатга муносабати, меҳнат
фаолияти устида гап борса авторнинг шоирлиги
тутиб кетади, адиб меҳнат гаштини, нашоу на-
мосини зўр эҳтирос билан поэтиклаштиради.
Меҳнат бобида ёзувчининг қаҳрамони ҳам ба-
мисоли шоир. У меҳнатни ижод деб билади,
унинг меҳнатга бўлган меҳри эл-юртга бўлган
меҳри билан уйғунашиб кетади, у эл-юрт дас-
турхонини мўл-кўл қилиш, она тупроқ юзини
жаннатга айлантириш иштиёқи билан ёнади,
унутилиб кетаётган мевалар навини сақлаб қо-
лиш, кўпайтириш, мевачилик бобида халқимиз-
нинг ажойиб анъаналарини тиклаш учун жон
қойитади. Умматали кечаги куннинг нохуш энер-
гияси билан яшайдиган нодон одамлар, ғаламис
кимсаларга қарши мардона кураш олиб боради.

Шуни ҳам айтиш керакки, қаҳрамоннинг
меҳнат тасвири ёзувчи учун маълум маънода
лигилик. Тўғри, ёзувчи айрим очерк ва ҳикоя-
ларида қаҳрамонлар характерини меҳнатда
ючишга интилган эди, лекин «Олтин зангламас»-
даги айрим саҳифаларни мустасно қилганда, ав-
валги икки романида меҳнат тасвири деярли
йўқ эди. «Шинелли йиллар» персонажлари ха-
рактери жанг оловлари ичида тобланади, «Ол-

тин зангламас» қаҳрамонлари асосан мураккаб вазиятларда ўзлигини намоён этади, «Жаннат қидирганлар» қаҳрамони Умматали бўлса ўзини меҳнатда кўрсатади. Ёзувчининг бу соҳада тажрибаси кам эканлиги маълум даражада асқотган Ишлаб чиқариш характеридаги можаролар кўп ўринда мавҳумроқ чиққан, иллюстратив кўриниш касб этган, конфликлар чалароқ, охирига етмай қолган. Қаҳрамон меҳнат фаолиятининг кўлами тор, у олиб бораётган ишларнинг социал моҳияти чуқурроқ таҳлил этилмаган.

Умматалининг катта ҳаёт йўлига чиқиб олишида совхоз директори Азимхўжаев катта роль ўйнайди. У ажойиб табиатли, минг бир ҳикматли одам. Автор талқинича, Азимхўжаев янги типдаги коммунист раҳбар. У одамнинг қадрини билади, яхшига яхши, меҳрибон, ёмонга шафқатсиз, беомон. Умматалини ўзи бош бўлган совхозга бошлар экан, унинг қалбида эзгу ҳислар жўш уради, шу лаҳзадан бошлаб бу агроном йигит билан ҳамкорликда совхоз боғ-роғларини яшнатиш ва шу билан баробар, энг муҳими, бу йигитнинг ўзини ардоқлаш, ҳаёғнинг эгри-бугри кўчаларидан тўғри, кенг йўлга чиқиб олишида маслаҳатгўй, етакчи бўлиш фикри унинг хаёлини банд этади. Унингча, бу йигит шундай яшаб, шундай ишлаши керакки, юрагига бевақт ва беихтиёр кирган кудуратлар ва изтироблардан губор қолмасин, ўтмишдаги қора кунларнинг бундан буён асло қайтмаслигига имони комил бўлсин, бундай комил ишонч унинг ғайратига ғайрат, иштиёқига иштиёқ, қадамига дадиллик бахш этсин...

Оқибат у кутгандек бўлиб чиқади. Аввало,

шу одамнинг мадади билан Умматали қаддини ростлаб олади, ҳаётдаги ҳақиқий ўрнини топади.

Умматалининг шахсий-оилавий ҳаёти, Нафиса билан муносабатлари тасвири айниқса жозибадор. Нафиса ҳам ҳаётда кўп жафолар чеккан аёл. У етим ўсган. Ўқиб-улғайиб эндигина катта ҳаёт оstonасига қадам қўйганида нобоп йигит Аъзамга дуч келади, адашиб унинг қопқонига илинади, у билан оила қуради. Шухрат айрим ёзувчиларда бўлгани каби адашган аёлни ошкора ҳимоя этиш, айбини осонгина кечириш йўлини тутмайди; унинг қаҳрамони ўзи тайёрлаган оғунинг заҳрини тотишга, ўзи йўл қўйган хатонинг заҳматларини чекишга мажбур бўлади, ноқобил эр Аъзам Нафиса бошига чексиз ситамлар солади, хўрлайди, аёллик нафсониятини оёқ ости қилади, чет элга бош олиб кетиб, уни ислодга қолдиради. Аммо мусаффо муҳит уни фожиадан асраб қолади. У ҳам Умматали каби меҳрибон одамлар орасида бахтинини топади, улар кўмагида турмушини ўнглаб олади, шахсий ҳаётда чинакам бахтга муяссар бўлади, Умматалидек одам унга кўнгли қўяди, икки таҳқирланган мусаффо қалб бир-бири билан туташади. Ёзувчи улар орасида туғилган инсоний латофатларга тўла самимий, бегараз муҳаббат тарихини зўр ҳаяжон билан ҳикоя қилади.

Романдаги иккинчи қутб вакили — Саидакбарҳожи тақдири ҳам китобхонда катта қизиқиш уйғотади. Кўрдикки, Умматалининг ҳаёт йўли ғоят мураккаб ва сермашаққат бўлса ҳам, истиқболи порлоқ, барча кўнглисизликлар унинг ҳаётида ўткинчи бир ҳолат. У саодатга интилади, келажакда уни улкан саодат кутади, порлоқ

келажак бутунисича уники, уларники. Саидакбарҳожи ҳаёти ҳам мураккаб, сермашаққат, аммо у шундай йўлга тушиб қолганки, келажакда уни фақат мусибат, даҳшат кутади, ундаги «зўр куч-қудрат» — катта мол-мулк ҳам, ақл ва тадбиркорлик ҳам уни бу даҳшатлардан, мусибатлардан қутқариб қолишга қодир эмас.

Саидакбарҳожи — салбий тип. Ёзувчи салбий тип характери́ни очишда «Олтин зангламас»га қараганда анча олдин кетган. Автор бу одамни осонгина ёмонга чиқариб қўя қолмайди, унга бўлар-бўлмас салбий сифатларни ёпиштиравермайди, бу одам шахсиятини бутун мураккаблиги, қарама-қаршиликлари, кучли ва заиф-гомоналари билан беришга интилади. Саидакбарҳожи бир томондан, ғоят маккор, худбин, тошмеҳр шахс. У бир вақтлар кўп жиноятлар қилган, бузуқ йўللарга ҳам юрган, инқилоб бўлиб, ҳаёти таҳлика остида қолганда ўз жонини, мол-мулкини асраб қоламан деб қабиҳликдан ҳам қайтмаган, ўгли Абулбаракани она меҳридан бенасиб, уч қизалоқни эса тирик етим қилган, соддадил Қурбоналини бир умр оиласидан, суюкли ўғлидан, Ватанидан жудо этган. Иккинчи томондан, бу одам табнатида баъзан, ижобий сифатлар ҳам бордек кўринади. У қизи Таманно билан ўгли Абулбаракани меҳр қўйиб ўстиради, ўқитади, Таманнонинг кўнгли учун уйланмай танҳо ўтади, ғамгузор Қурбоналининг кўнглини овлаш йўлини ахтаради, у кўп йиллар хорижда юрса ҳам, миллий ғурур, ифтихор туйғусини сақлаб қололган, у ғоят тадбиркор, билимдон шахс. Бироқ Ҳожидаги бу хил ижобий бўлиб кўринган сифатлар ниҳоятда чекланган, аслида улар фақат шахсий манфаатгагина йў-

налтирилган. Ҳожининг фожиаси шундаки, у қилган «хайрли ишлар»нинг бирортаси ҳам яхшилик келтирмайди, балки бу одам ғамига ғам қўшади. У меҳр қўйиб ўстирган ўғил ўзига ғоявий рақиб бўлиб етишади, бино қўйган қизи ҳам умидини оқламайди, аламзада Қурбонали ундан юз ўгиради, Ҳожидаги миллий ғурур Таманно фожиасига калит бўлиб тушади, Таманно севгисини барбод этади. Ота қистови билан Таманно чин севгисидан, ажойиб севгилиси — француз йигити Ренедан воз кечади, ўз қалбини, танини ватандошларининг, йўқ, йўқ, ватанфуруш сотқинларнинг ифлос қўлига топширишга мажбур бўлади. Таманно аввал Аъзамга, сўнгра Қоплонбекка унаштирилади.

Қоплонбек ўта тубан шахс. Гўё у «Олтин зангламас»даги Диловархўжа ва Али Наимхонлар фаолиятининг давомчиси. Ёзувчи бир неча саҳифада унинг жирканч ўтмишини айтиб беради. У бой оиладан. Оиласи меҳнаткаш халқдан дакки егач, унинг кўнглида шу халқдан қасос олиш туйғуси алангаланadi. Унда ватан туйғусидан асар ҳам йўқ. Ватан уруши вақтида у душман томонига ўтиб, советларга қарши курашади, урушда мағлубиятга учрагач, америкаликлар томонига ўтади, эндиликда у Америка разведкасининг кўппағи. Қоплонбекнинг эндиги фаолияти яна ҳам жирканч. Бу одамнинг асл башараси Ҳожи оиласига толпиниб, Таманно атрофида ивирсиб юрган кезлари жуда равшан кўринади. Бу одам ҳатто ўзининг ҳамтовоқларига ҳам яхшиликни раво кўрмайди, ўз нафси йўлида уларнинг оёғига болта уради. У Ҳожи қўйнига дўст бўлиб эмас, заҳарли илон бўлиб киради, унинг сиру асрорини америка разведка-

сига етказади, ҳар хил йўл билан Ҳожининг ризқини қирқиш, тезроқ унинг танҳо меросхўри бўлиш пайига тушади, шу ниятда у Аъзамга суиқасд уюштиради, уни йўлдан олиб ташлаб, Таманнога уйланади, Абулбарака устидан иро тарқатиб қаматади, Қурбоналини хўрлаб ажалини тезлайди, Ҳожига суиқасд қилмоқчи бўлади. Шу нопок одам туфайли Таманно оғир касалга мубтало бўлади, Ҳожи қадди букилиб йиқилади. Қисқаси, заҳарли илон ўз ишини қилади, Ҳожи оиласи бу илон заҳридан хазон бўлади.

Аъзам ҳам хоин, ватанфуруш. Бироқ унинг қисмати Қоплонбекникидан тамоман фарқ қилади. Аъзам меҳнаткаш оиладан. Отаси Тешабой аломат деҳқон. Ўзи емай уни едирган, ўзи киймай уни кийдирган, онадан ёш қолган бу ўғилни ўкситмай не-не орзу-умидлар билан тарбиялаб вояга етказган, ўқитиб инжёнер қилган ҳам шу ота. Аъзамнинг яхши ҳаёт кечирishi, меҳнат қилиши учун ҳамма имкониятлар муҳайё. Лекин нимадандир унинг кўнгли тўлмайди, у ҳаётдан норози. Қасрдандир унинг характериға худбинлик жо бўлиб қолган. У шуҳратға, амалға интилади. Мапа шу бадбин кайфият ундаги бошқа инсоний туйғуларни кесмиради, аввало у ота-она, оила, қариндош-уруғлар олдидаги, қолаверса эл-юрт олдидаги масъулият ҳиссини йўқотади, нонкўр, ярамас бир кимсаға айланади, оталар пиширган ош ёқмай, ўзгалар таомини қўмсаб қолади. Буржуа пропагандаси унинг ҳаёлини олиб қочади, чет эл ҳаётининг сохта жимжималари унинг кўзини қамаштиради. Бунинг устиға ҳаётда ўйлаган режалари бирин-кетин зарбаға учрайди. У

билмайдикки, бизнинг жамиятда бунақа ўй-хаёлларнинг япроқ ёзиши қийин. Аъзам амалга, шуҳратга интилган сари амал-шуҳрат ундан йироқлашади, у уйланадиган хотин «бадавлат» қонадондан бўлиши, амалга кўтарилиши учун грамплин ролини ўташи керак эди, аммо аксинча бўлиб чиқади, ҳеч кими, оилавий таянчи йўқ етим қиз Нафисага уйланишга мажбур бўлади. Ана энди у дадил ҳаракатга ўтади, она юртидан безиб, бахт-шуҳрат излаб чет элга йўл олади. Ҳаёт бу нокушур банданинг адабини бериб қўяди. Ёзувчи уни буржуа ҳаётининг ифлос сўқмоқларига солиб қўйиб шафқатсизлик билан жазолайди. Аъзам жаннат қидириб ёруғ дунёнинг нақд дўзахи устидан чиқиб қолади. Кўп кўргиликлар, оғир савдолардан кейин майиб-хаста ҳолда хароб бир кулба ичига тушиб тинчийди. Зотан, хоин, нонкўр одамнинг жазоси шу!

Абулбарака образида мураккаб даврнинг, катта ҳаёт ҳақиқатининг яна бир муҳим қирраси ўз ифодасини топган. Абулбарака Ҳожи хонадонига мансуб бўлса ҳам, маънавий жиҳатдан бу оилага тамоман бегона. Абулбарака Ҳожи хонадонига бахтсизликларга шерик, унинг қисмати ҳам фожиа, бироқ у фожиядан қутулиш йўлини топиб олган, у ўз тақдирини ўша ердаги меҳнаткаш халқ тақдири билан боғлаган, у шу халқ бахтини ўйлайди, шу халқ эрки учун курашга киради, энди у бахтиёр, чунки унинг Ватани бор, халқни дегани учун халқ унга қалбининг тўридан жой беради, у шу халқ, шу юртнинг фарзанди бўлиб қолади. Ҳожи, Қоплонбек ва Аъзамлар бунақа бахтдан бенаиб, улар на ўз юртига, на ўзгалар юртига фар-

занд бўла оладилар, чунки улар халқдан ажралиб қолган шахслардир. Бу хил шахсларнинг қисмати чиндан ҳам аянчли, улар фақат нафратга сазовордирлар.

* *

*

Кўриниб турибдики, роман қаҳрамонларининг тақдири гоёт мураккаб ҳамда драматик. Ёзувчи қаҳрамонлар ҳаётидаги драматик моментларни уларнинг қалбига олиб ўтишда талай меҳнат қилган, психологик таҳлилга алоҳида эътибор берган. Умматалининг ноҳақ туҳмат, нобоп хотин туфайли чеккан руҳий изтироблари, ота қабри устидаги аламлари нақадар ҳаяжонли! Умматали қалбида жўш урган ҳаётга, меҳнатга ташналик, ҳаёт ва бахт нашидаси нақадар шиддаткор! Юрт ва фарзанд кўйида қоврилиб кул бўлган Қурбоналининг психологик портрети нақадар равшан ва таъсирчан! Ноқобил фарзанд доғида «номус касали»га гирифгор бўлган Тешабой отанинг руҳий ҳолати кескин ҳиссиётга қанчалик бой! Хусусан, Аъзам онгидаги руҳий жараёнларни айтмайсизми? Бу одам кўнглида кабиҳ ниятлар қандай туғилди ва улар қай тариқа ҳаракатга келди — булар романда психологик жиҳатдан атрофлича асослаб берилган.

Асардаги драматизм фақат кескин руҳий ҳолатлар тарзида эмас, қаҳрамонлараро тўқнашувлар тарзида ҳам ифода этилган. «Жаннат қидирганлар» сюжети «Олтин зангламас»даги каби дедектив характерда бўлганидан конфликтлар кўпроқ пинҳоний тусда содир бўлади, гоёвий рақиблар кўпинча макр йўли билан бир-бирла-

рининг пайиши қирқадилар, панада туриб бир-бирларига тош отадилар. Умматали билан Аъзам, Аъзам билан Қоплонбек, Қоплонбек билан Ҳожи, Ҳожи билан Кларк орасидаги зиддиятлар худди шу тариқа ривожланади. Шу билан баробар романда персонажлараро ошкора тўқнашувлар ҳам бор. Умматали билан Қимматхон ва бош агроном, Аъзам билан Нафиса, Қурбонали билан Қоплонбек, Қоплонбек билан Абулбарака, Абулбарака билан Ҳожи орасидаги зиддиятлар шулар жумласидан. Бу тўқнашувларнинг ҳаммаси ҳам муваффақиятли чиққан деб бўлмайди, албатта. Аммо улар ичида таъсирчанлари ҳам топилади. Чунончи, Абулбарака билан Ҳожи ўртасидаги даҳанаки олишувлар катта маҳорат билан битилган.

Ота-бола ўртасидаги бу тўқнашув, зиддият чуқур ижтимоий моҳиятга эга. Романда шу хилдаги яна бир конфликт бор. Аъзам ҳам отаси Тешабойга рақиб. Бироқ бу рақиблик заминида худбинлик ётади. Аъзам ўзининг шахсий манфаати йўлида ота олдидаги фарзандлик бурчини унутган оқпадар. Абулбарака билан отаси орасидаги рақиблик бутунлай бошқача характерда. Бу зиддият бирмунча мурғаккаб, унинг замини шахсий адоватларга эмас, ижтимоий манфаатларга бориб тақалади. Абулбарака ота олдидаги бурчини ҳеч қачон унутмайди, у оқпадар эмас, ҳатто ота макридан, отасининг туққан онаси бошига солган савдолардан огоҳ бўлгандан кейин ҳам ундан юз ўгириб кетмайди: ота ҳам ўз навбатида ўғлига меҳрибон, унинг ҳаёти, тақдири учун қайғуради, Абулбарака қамоққа тушганда у нақадар оғир изтироб чекади, уни қутқариш учун қанчалар югуриб-ела-

ди! Аммо ижтимоий манфаатлар масаласига келганда ота билан бола сира келиша олмайди, ҳаётда улар танлаган йўллар бошқа-бошқа, бу йўллар уларни айириб юборади, вақт ўтган сари улар бир-бирларидан тобора узоқлашиб бордилар. Бу узоқлашув улар орасидаги баҳсларда жуда яққол кўринади. Мана ана шундай зиддиятли баҳслардан бири:

«— Хўш, айт-чи, ўғлим, ўша юртингдагилардан нима камлигинг бор.

— Дадажон, сиз тушунинг, гап фақат менинг ҳақимда эмас: ёнимда жиринг-жиринг пул, остимда зулукдек янги машина, деганим — деган, айтганим—айтган.

— Тагин нима керак сенга? Ўзингни бил, ўзга билан...

— Менга, ўзимга ҳеч нарса керак эмас. Ахир мен семиришга боқилаётган сўқим эмасман-ку ўз қорнимни билсам. Менинг ёру дўстим, қўни-қўшним, қўйингки, бутун бир халқим бор.

Ҳожи ўғлининг нияти қатъий эканини англади. Бу унинг юрагига ваҳима солди: яна қамалса, қийналса...

— Шунини унутмаки, Абулбарака, синган қўлнинг оғирлиги бўйнингга тушади. Менинг бўйним энди сенинг дардингни кўтаролмайди.

Абулбарака отасининг ташвишини дарров тушунди.

— Сиз хавотирланманг. Тўшагингизни қалин солиб ётаверинг.

— Сен ҳам энди бола эмассан...

— Кураш мардни яшартиради, қўрқоқни қаритади,— мақтаниб қўйди жўрттага Абулбарака.— Қарғанинг юз йиллик умридан бургутнинг ўн йили яхши. Кишининг кучи паровоз-

нинг буғи бўлса, уни қичқиришга эмас, юргизишга бериш керак.

— Ўғлим, қийшиқ арава йўлни, ёмон одам эли бузади, дегандек, номинг қора чиқиб қолмаса эди.

— Йўқ, чиқмайди. Йўл бўлса, аллақачон бузилган. Энди уни тузатиш керак.

Ҳожи ўйлаб туриб, ўғлини инсофга чақирмоқчи бўлди:

— Уйимда йўқ гўжалик, кўнглим истар хўжалик, деганларнинг гапини сен қўй, ўғлим. Сенга уят! Тилингга эрк берма. Тил яхши бўлса, тошдан қаттиқ тишлардан девор қилиб, ичига қамаб қўярмиди!

— Тўғри, тил суяксизу, лекин суякни синдиради... Мен индамасам, у индамаса, сиз индамасангиз, бу темир занжир бўйинни қийиб юборади-ку, дада,— деди Абулбарака шошмасдан дона-дона қилиб.— Биласизми, дада, ҳаёт — велосипед. Олдинга юргизиш учун унинг филдирагини айлантириб туриш керак.

-- Олдинга юрмай ўлсин, турган-битгани ташвиш... Битта фарзандим бўлсанг...

Абулбарака яна файласуфлик қилиб, бутун юрагини очиб солди:

— Бола туғилганда у оила фарзанди бўлади, эл-юртга фидойилик билан хизмат этса халқ фарзанди, барча халқларнинг манфаатини кўзласа, йўл-йўриқ кўрсатса башарият фарзандига айланади. Мен шу йўлдаги кишиларнинг мухлисман. Бу йўлнинг бошида Ленин туради!»

Бу гаплардан кейин Ҳожига ҳамма нарса аён бўлади — ўғлининг йўли бошқа эканини, у ўзидан ғоят узоқлашиб кетганини, энди уни бу

йўлдан қайтариб бўлмаслигини англаб етади. Ҳақиқат Абулбарака томонида, Ҳожи бу ҳақиқат олдида ўзини ожиз ҳис этади: автор ўша баҳсдан кейин «Саидакбарҳожининг юрағи эгаси кўчиб кетган ҳовлидай ҳувиллаб «Оҳ, болам, йўлинг қалтис, жуда қалтис!» деганича, тасбеҳ ўғириш ҳам ёдидан кўтарилиб, маҳзун чиқиб кетди» деб ёзади. Ҳожининг бошқа илоҳи ҳам йўқ эди.

«Жаннат қидирганлар» Шухратнинг ҳаёт икир-чикирларига ёзувчи кўзи билан қараш, икир-чикирлардан катта маъно ахтариш, майда тафсилотлар ва деталларни асар ғояси ифодасига йўналтириш, улардан бадиий компонентлар, сюжет ва композиция элементи сифатида фойдаланиш, уларни характерлар моҳиятини очишга, характерлар психологизмини таҳлил этишга хизмат эттириш маҳорати ошганлигини кўрсатади. Далилларга мурожаат этайлик.

Ҳожи қизи Таманнонинг «хазон бўлган муҳаббати» эвазига кўнглини кўтариш учун «етти қароқчи» гавҳар кўзли нодир узук инъом этади. Кейинроқ бориб бу деталь ёзувчига иш беради, Ҳожи билан Қоплонбек характерининг айрим томонларини очишда авторга жуда-жуда қўл келади. Таманно заҳар ичиб ҳаётни таҳлика остида қолганда Ҳожи унинг ёнига келади, шу қалтис дамда унинг ёдига қимматбаҳо узук тушади, қўлидан бирортаси олиб қўймаса, деган андишага бориб, қизидан узоқлашгиси келмайди. Ёки Қоплонбекнинг миси чиқиб Ҳожи хонадонидан қочар экан, Таманнонинг қимматбаҳо безакларини, жумладан ўша ноёб узукни ўғирлаб кетади. Бу ерда узук детал сценарий элементи, қаҳрамонлар характерига калит бў-

лишдан ташқари зўр рамзий маънога ҳам
эга. Таманнодаги муқаддас туйғу узук тимсоли-
да бойликка, буюмга айланади, аниқроғи, Ҳожи
муқаддас туйғуни буюмга алмаштирган. Таман-
но атрофида гиргиттон бўлган кимсаларни
унинг қалби қизиқтирмайди, Таманно улар-
нинг кўзига фақат буюм, молу давлат бўлиб кў-
ринади, холос, бу буюм бемалол қўлдан қўлга
ўтади, охири уни муттаҳам олғир ўғирлаб кетади.

Мана, яна бир характерли деталь. Асар
бошроғида шундай эпизод келтирилади. Ҳожи
қизи Таманнонинг курортдан қайтиши шара-
фига қўй сўйиб зиёфатга тайёргарлик кўраётир.
Қурбонали қўйни бўғизлар экан, унинг ёнига
қари ит қоплон яқинлашади. Сўнг шундай ҳо-
диса юз беради:

«Қурбон уни кўриб:

— Сабр қил, жонивор, сеникини ўзим айи-
риб бераман, бунда сенинг ҳам ризқинг бор,—
деди ва уни ширин сўз билан нарироқ ҳайдаган
эди, Ҳожи кесак отиб ундан ҳам нарига қувиб
юборди.

— Ҳайдаманг, Ҳожи, ватанимизни кўрган
ит!— деди Қурбонали.

— Ватанимизни кўрган бўлса, бир товоқдан
ош ичиб, қўйнимизда олиб ётамизми, одамдан
нарироқ турсин-да!

— Эгасининг сиз билан бир товоқдан овқат
ейиш даъвоси йўғу, итининг ҳадди сигармиди,
Ҳожи, қизиқ гапларни гапирасиз-а!— ватан-
гадолик жонидан ўтиб кимдан аламини олишни
билмай юрган Қурбонали узиб олди».

Ит баҳонасида бошланган гап шу тариқа
жиддий масалага — Ҳожи билан Қурбонали
орасидаги зиддиятларга бориб тақалади, Қур-

бонали қалбида йиғилиб ётган аламлар шу ўринда бирдан юзага қалқиб чиқади. Сўнгра Ёзувчи Қурбонали кўнглида туғилган туғён бонисини изоҳлашга ўтади: «Кейинги уч-тўрт йил ичида Ҳожи Қурбоналини ўз дастурхонидан четлата-четлата кўранинг этагидаги эски кулбага тиқиб қўйди. У билан ортиқча иши ҳам йўқ. Шу жиҳатдан у ўз тақдири билан Қоплонникида қандайдир муштараклик кўрарди. Шунинг учун ҳам Ҳожининг итга отган кесаги унга жуда малол келган, кўнглини оғритган эди».

Ит билан боғлиқ гап-сўзлар яна давом этади. Ёзувчи итнинг бу ерларга келиб қолиш тарихини сўзлайди, унинг ҳозирги ҳолатини чизади, уни Қурбонали ҳолати билан қиёс қилади. Бу қиёсда Қурбонали руҳияти, унинг фожий қисмати бутун кескинлиги билан кўринади:

«Ана ўша... ит бугун Қурбоналининг ўзидек қариган. Итнинг ҳеч нарса билан ортиқча иши йўқ, ҳатто қўнган пашшаларни кўришга ҳам ҳафсаласи келмайди. Қурбоналига ўхшаб улкан кўранинг бир чеккасида ортиқча буюмдек ётади. Унга Қурбоналигина гап қотади, тилсиз дўстининг бош қимирлатиши, кўзини очиб-юмиб, думини акиллаштишидан ўзича маъно топади. Ҳатто баъзан ўшанда (ватандан қочини вақтида — У. Н.) Ҳожи ҳайдаганида индамай қўя қолмасдан бу бегуноҳ махлуқнинг ҳам бошига мусофирликини солганидан ўксиб қўяди, ҳарна бир ватангадо кам бўлармиди деб ўзини койинди. Баъзан унинг борлигидан хурсанд бўлади. Қоплон бўлмаганда ким билан дардлашар эди. «...Шу қоплондан бошқа доим бирга бўладиган, дилкашу, ватандоши йўқ. Нима деса эшитади, нима берса миннатдор бўлиб ейди!»

Нарироқ бориб, Қоплонбек Ҳожи хонадонига куёв бўлиб келгандан кейин, бу ит ёзувчига яна иш беради. Қоплонбекнинг бу итни кўрарга кўзи йўқ, ахир унинг исми ҳам қоплон, унинг номи тилга олинса чўчиб тушади, қоплон сўзи унинг нафсониятига тегади. Буни олдиндан сезган Ҳожи Қурбоналига итнинг номини ўзгартиришни буюради, Қурбонали итга бошқа ном беради, лекин итни бунга ўргатиб бўлмайди. Бундан тоқати-тоқ бўлган Қоплонбек Қурбоналининг ҳай-ҳайлашига қарамай уни отиб ташлайди. Худди Тургеневнинг «Муму»сидагига ўхшаш ҳодиса рўй беради. Шўрлик хизматкор бой хонадоидаги охирги илинжидан, бирдан-бир дилкашидан ҳам бенасиб бўлади, «бир қўрага икки қоплон» ортиқчалик қилади, одам қиёфасидаги йиртқич бегуноҳ махлуқнинг бошига етади. Бу ҳодиса Ҳожи хонадонини ларзага солади, онла фожиасини тезлатишга янги туртки беради. Шу ҳодисадан кейин Қурбонали бу хонадондан бутунлай юз ўгиради ва шу ҳолича оламдан ўтади.

Аввал эслатганимиздек, асарнинг тили жозибадор, образли ифодаларга жуда бой. Ёзувчининг деярли ҳар бир жумласи заминиде ма-тал, ё мақол, ё қочириқ, ё бирор ташбеҳ ётади. «Олтин зангламас»даги услубий оҳанг, манера бу романда ҳам сақланади, яна ҳам такомиллашади.

Тилда образлиликка интилиш яхши, бироқ автор баъзан ортиқча безакдорликка берилиб кетади, безакдорлик ва жимжимадорлик кўп ҳолларда қаҳрамонларнинг индивидуал бисотини очинишга монелик қилади, уларнинг такрорланмас қиёфасига соя ташлаб қўяди. Безакдорликка ортиқча маҳлиё бўлиб кетишнинг оқибати

бўлса керак, асардаги персонажларнинг деярли ҳаммаси — Умматали ҳам, Аъзам ҳам, Нафиса ҳам, кўп йиллар хорижда, ўз элидан узоқда бўлган Ҳожи билан Қоплонбек ҳам, хорижда, хорижийлар орасида тили чиқиб эсини таниган Абулбарака билан Таманно ҳам, ҳатто француз қизи Симона билан америкалик Кларк ҳам, бир талай араблар ҳам — барча-барчаси бир хил образли тилда, бир хил оҳангда сўзлайверишади. Бу билан биз турли миллат вакиллари образларини асарга киритаётганда автор уларни ўз она тилида гапиртирсин, демоқчи эмасмиз. Хилма-хил миллат вакиллари образи тасвирида адибнинг шартлилик принциpidан келиб чиқиб иш тутиши табиий бир ҳол. Бироқ турли миллат вакилларига ўзбек тилида сўз бераётганда ўша миллатнинг тилига хос акцентларни маълум даражада сақлаб қолиш имконияти бор эди. Ёзувчининг бадиий ижод тажрибасида синовдан ўтган шу имкониятлардан етарли фойдалана олмагани, шунингдек Ҳожи, Қоплонбек, Абулбарака, Таманно каби ўз элидан ажралиб қолган шахсларнинг ўзига хос нутқий манерасини дурустроқ тайин эта олмагани учун афсусланамиз.

Бу хил камчиликларга қарамай, «Жаннат қидирганлар» ёзувчи ижодида муҳим ҳодиса бўлди. у авторнинг ижодий диапозони кенгайиб, бадиий маҳорати ортиб бораётганидан далолат бериб турибди. Роман китобхонларнинг ҳозирги тарихий жараёнларни яхшироқ тушуниб олишига, кишиларимиздаги коммунистик идеалларга бўлган ишонч ва садоқатни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

АЙНИ ЁЗ

Қалбингда бор экан ўзга бир қудрат,
Қудратки, бошқада учрамас, камёб,
Сен уни яширма, дур қилиб тарат,
Нур қилиб ёй уни мисоли офтоб.

* * *

Китобхон, бахтлийдим, жилла бўламаса
Қалбингга ўт эмас, учқун ташласам.

Ҳозир Шухрат ижодининг айна ёз пайти, у жўшқин илҳом огушида, унинг гайрат-шижоятида саратон ҳарорати бор, столи устида ҳали қиёмига етмаган қўлёзмалар, хаёлида битила-жак китоблар, янги ўй-режалар. У ўзидаги «ўзга бир қудрат»ни, «бошқаларда учрамайдиган камёб» истеъдодни «нур қилиб ёйиш», «дур қилиб тарқатиш», элга ҳадя этиш, шу орқали китобхон қалбига ўт ёқиш иштиёқи билан банд.

Мана шу эзгу ният, зўр иштиёқ ҳозирнинг ўзидаёқ ўз самараларини кўрсатиб турибди. Шухрат китоблари катта тиражларда босилиб чиқяпти ва тез орада қўлма-қўл бўлиб кетяпти. Шухрат ижоди Мақсуд Шайхзода, Иззат Султонов, Озод Шарафиддинов каби адабиётшунос олимлар диққатини ўзига жалб этди. Шухрат китобхонлар орасида ўзига жуда кўп мухлис орттирган шоир ва адиблардан. Унинг номига ўқувчилардан келадиган хатларнинг кети узилмайди. Хат авторлари ёзувчи асарларидан олган илқ таассуротларини маълум қилади, истак ва хоҳишларини изҳор этади ва баъзан адиб билан баҳслашадилар ҳам. Мана, шу хил хатлардан баъзи намуналар, айрим сатрлар.

Ҳисорлик боғбон Гулчеҳра Гимматова ёзади: «Шухрат ака, фахрлансангиз арзийди, асарларингиз билан Ҳисор тоғларида яшаётган бир оддий аёлни адабиёт гулшанига бошлаб бормоқдасиз... Сизнинг кўп шеърларингизни, балладаларингизни ўқиб чиқдим. Сизнинг қуёш нуридай порлоқ, баҳордай оромбахш, тонгдай пок шеърларингизда дўстлик, инсонпарварлик, озодлик, тинчлик, меҳнат ва ҳаётга чорловчи соф овоз янграйди. Сиз ҳаёт яратувчи аёлни, тарих яратувчи инсонни улуғлайсиз, инсоннинг юрак тўлқинларини куйлайсиз. Менга айниқса сизнинг лирик шеърларингиз ёқади, уларни севиб ўқийман». Уша китобхоннинг иккинчи бир хатида шуларни ўқиймиз: «Сизнинг янги шеърларингизни ўқидим. Сиз билан бирга Қримда кездим, Қора денгиз тўлқинларида қулоч отиб суздим. Юз минглар мазорига ҳам бирга гулчамбар қўйдим».

Львовлик китобхон Н. Я. Вильченко ёзувчига йўллаган мактубида дейди: «Шинелли йиллар»ни мароқ билан ўқидим, унда, тасодифан, бир талай дўстларимни учратдим. Айтишим керак, китоб яхши ёзилган, мазмунини менга ёқди».

«Сизнинг «Шинелли йиллар»ингизни қўлдан қўймай ўқиб чиқдим,—деб ёзди қозогистонлик Абдулла Шарипов.—Эҳтимол, Батаи уруши иштирокчиси бўлганимданми, фронт ҳаёти, жангчилар образи тасвири менга жуда маъқул бўлди. Худди ўзимнинг кўрганларимга ўхшайди, бамисоли мени ва менинг дўстларимни ёзибсиз. Айрим шахсларнинг, чунончи, Турдиев ва Анна Ивановналарнинг тақдири билан танишиб дардим янгиланди».

Хусусан «Олтин зангламас» китобхонларга жуда манзур бўлди. Ҳали роман «Шарқ юлдузи»да босилиб улгурмасданок адиб номига хатлар ёғила бошлади. «Романни зўр ҳаяжон билан ўқиямиз, қойилмиз, давомини сабрсизлик билан кутамиз». Қисқа бир муддат ичида ёзувчи номига келган юздан ортиқ мактубнинг деярли ҳаммасида шу хил сўзларни ўқиш мумкин.

Адибнинг кейинги романи «Жаннат қидирганлар»ни ҳам китобхон яхши қабул қилди.

Демак ёзувчининг муроди ҳосил, у китобхонлари кўнглига учқунгина эмас, ўт солиб қўйгани, китобхонлар унинг асарларидан зўр завқ, катта маънавий озиқ олаётгани юқоридаги сатрлардан ҳам сезилиб турибди. Энг муҳими, ёзувчи асарлари ўқувчилар учун «муҳаббат ва нафрат илми» вазифасини ўтаётир, адибнинг шеър ва романлари китобхонларни ёмон нарсалардан ҳазар қилиш, яхши нарсаларни ардоқлашга, Ватанини, ҳаётни севишга, халқ тақдири, бахти ҳақида ўйлашга, эл-юрт манфаати йўлида курашга ундаётир. Кўпдан-кўп мактублардаги илиқ сўзлар шундан далолат беради. Адиб ҳар қадамда кенг жамоатчилик меҳр-муҳаббатини, кўмагини ҳис этиб турибди. Бу ҳол унга куч-қувват бахш этади, уни янги ижодий парвозларга ундайди.

Шуҳрат фақат асарларида эмас, ҳаётда ҳам ниҳоятда дилкаш, самимий одам. У ҳар доим устозлар ҳурматини жойига қўяди, тенгдошлар меҳнатини юксак қадрлайди, ёшларга раҳнамоллик қилади, маслаҳат ва ёрдамини аямайди. Сайёр, Эркин Воҳидов, Юсуф Шомансур, Азиз Абдураззоқ, Муҳаммад Али, Ойдин Ҳожиева каби ўилаб ёш қаламкашлар Шуҳратни меҳ-

рибон устоз деб биладилар. Ватан уруши қатнашчиси Вали Ғафуровнинг игна билан ёзилган «Вафодор» романининг майдонга келишида Шуҳрат катта хизмат қилди, романи адабий жиҳатдан таҳрир этди. Бир неча йилдирки, у «Шарқ юлдузи» журналининг масъул котиби бўлиб ишлайди.

Шуҳрат ярим асрлик довои ошиб, ҳаётининг айни пишиқчилик даврига қадам қўйди. Ёзувчимиз ўз ижод медалари билан адабиёт дастурхонини тўкин этишига, китобхон-мухлисларини яна неча бор янги асарлар билан хушнуд этишига ишончимиз комил.

МУНДАРИЖА

Парвоз	5
Туйгулар жилоси	8
Давр ва қалб драмаси	37
Жанговар йиллар ҳикояси	52
Олтин зангламас	74
Икки йўл, икки хил тақдир	94
Айни ёз	115

На узбекском языке

У. Нарматов

Ш У Х Р А Т

Литературный портрет

Редактор Озод Исхандаров

Рассом Ш. Булаков

Расмлар редактори Н. Цизанов

Техн. редактор Т. Смирнова

Корректор Н. Қобилов

Босмахонага берилди 20/VI 1968 й. Босишга рухсат этилди 5/III-1969 й.
Формати 70×90¹/₃₂. Босма л. 3,75. Шартли босма л. 4,38. Нашр л. 4,19.
Тиражи 5000. Р—11723. Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт наш-
риёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 94—68.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Матбуот Давлат комитетининг
3- босмахонасида № _____ қозғалди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
1969 йил. Заказ № 620. Баҳоси 31 т.